

II. CMĘTARZE EWANGELICKIE

STARSZY CMENTARZ PARAFII EWANGELICKIEJ NA PSIM POLU (1790/92–1945 R.)

Do 1945 r. funkcjonowało we Wrocławiu 12 parafii protestanckich: św. Marii Magdaleny, św. Krzysztofa, św. Elżbiety, św. Barbary, Zbawiciela, w Praczech Odrzańskich, św. Bernardyna, 11 Tysięcy Dziewic¹, na Psim Polu, imienia Lutra, w Leśnicy, w Swojczycach, dwie gminy: ewangelicko-reformowana (kalwińska) i staroluterańska oraz Wolny Związek Religijny (Burak, Okólska 2007, spis treści²). Zmarli członkowie tych parafii byli chowani na 37 cmentarzach parafialnych³

(większość z nich posiadała przynajmniej dwa pola grzebalne) oraz na 10 cmentarzach zlokalizowanych na terenie poszczególnych gmin⁴. Dodać należy także 3 cmentarze komunalne i tzw. Cmentarz Wielki, gdzie również chowano protestantów. Część z tych nekropoli uległa likwidacji już w XVIII, XIX i początkach XX w.⁵ Znacząca większość jednak funkcjonowała aż do 1945 r. i została zamknięta ostatecznie dopiero po 29 lipca 1957 r. Podjęta tego dnia uchwała Rady Miejskiej Wrocławia zapoczątkowała proces zamykania i likwidowania ponie-

¹ Parafie protestanckie we Wrocławiu nie miały, i nie mają, wezwania, jak parafie katolickie, a tylko nosiły określone nazwy lub funkcjonowały pod określonym imieniem, jak np: *imienia* Zbawiciela (*St. Salvator*), *imienia* Lutra, ale – 11 Tysięcy Dziewic (*Elftausend Jungfrauen*). W przypadku tej ostatniej dodać należy, że tak brzmiała pełna jej nazwa (nie: św. Urszuli i 11 Tysięcy Dziewic) i tak podawana jest ona również w innych opracowaniach, starszych niż opracowanie cmentarzy wrocławskich autorstwa M. Buraka i H. Okólskiej (2007, tam dalsza lit.)

² Przy opracowywaniu wyników badań cmentarzy na Psim Polu, w części opisującej historię parafii i cmentarzy protestanckich we Wrocławiu, korzystaliśmy pierwotnie z maszynopisu pracy pod red. Marka Buraka i Haliny Okólskiej, *Dawne cmentarze Wrocławia* (Wrocław 1995), z prywatnego egzemplarza, dedykowanego pani Halinie Śledzik-Kamińskiej; za jego udostępnienie bardzo dziękujemy. Wiele informacji zyskaliśmy także w czasie rozmów z Autorami, szczególnie z panią Haliną Okólską, której serdecznie dziękujemy za uprzejmość i cierpliwość.

³ Były to: po 3 cmentarze przy parafiach św. Marii Magdaleny, św. Barbary, Jedenastu Tysięcy Dziewic, po 2 – przy parafii św. Krzysztofa, imienia Lutra, na Psim Polu, w Swojczycach, w Praczech i przy gminie kalwińskiej, po 1- przy parafiach św. Elżbiety, w Leśnicy, gminie staroluterańskiej i Wolnym Związku Religijnym, 5 – przy parafii św. Bernardyna i 7 przy parafii Zbawiciela. Cmentarze te funkcjonowały w różnych okresach, niektóre zamykano, część została zlikwidowana inne, z kolei, powięk-

szano lub – dzielono wraz z powiększaniem się zasięgu parafii (patrz: Burak, Okólska 2007, s. 116–203).

⁴ Odrębne cmentarze mieli ewangelicy zamieszkujący Klecinę i Partynice, Ołtaszyn, Brochów, Stabłowice, Huby, Glinianki, Muchobór Wielki, Kuźniki, Gądów Mały, Dąbie (Burak, Okólska 2007, s. 205–269).

⁵ W 1918 r. przekształcono w plac zabaw teren zamkniętego od 1867 r. cmentarza przy kościele św. Krzysztofa (Burak, Okólska 2007, s. 149). W latach 1993/94 przy kościele tym prowadzono badania archeologiczne, w związku z remontem sieci odwadniającej i zabezpieczaniem fundamentów obiektu od strony zewnętrznej – natrafiono wówczas na ossuaria, niszczące starsze nawarstwienia (Bresch, Buśko 1998, s. 403). W roku 1997, w związku z remontem kościoła po powodzi, prowadzono badania archeologiczne wewnątrz świątyni; natrafiono wówczas na jamy grobowe, wskazujące na istnienie na tym terenie cmentarza jeszcze przed wybudowaniem kościoła (tamże, s. 417). Likwidacja, nieużywanego od końca XVIII w., cmentarza przy kościele Zbawiciela na placu Czystym (*Salvatorplatz*) przeprowadzona została po pożarze tego kościoła w 1894 r. (Burak, Okólska 2007, s. 168); duży cmentarz św. Barbary (*Friedhof zu St. Barbara*), położony w rozwidleniu ulicy Strzegomskiej i Legnickiej, otwarty przed 1852 r. i zamknięty po epidemii cholery w 1867 r., został zlikwidowany w związku z budową w tym miejscu, w latach 1911–1913, kościoła św. Pawła (Burak, Okólska 2007, s. 123–125).

mieckich cmentarzy. Tereny po nich zostały przejęte przez miasto i przeznaczone pod różnego rodzaju inwestycje. Kilkanaście cmentarzy pozostawiono początkowo do renowacji lub jako „rezerwowe” – do ewentualnego późniejszego wykorzystania do celów grzebalnych, jednakże po 1967 r. i one zostały zlikwidowane. (Burak, Okólska 2007, s. 18). Trzy dawne ewangelickie nekropole – na Brochowie oraz cmentarze parafii ewangelickich w Praczach i Leśnicy są obecnie użytkowane przez parafie katolickie (św. Jerzego w Brochowie, św. Anny w Praczach, św. Rodziny w Leśnicy); parafianie działających we Wrocławiu zborów ewangelickich są chowani na cmentarzach komunalnych.

W 2004 r. w związku z budową ekranów akustycznych oraz układaniem linii telekomunikacyjnych wzdłuż al. Jana III Sobieskiego przeprowadzone zostały badania archeologiczne w obrębie dwóch cmentarzy parafii ewangelickiej na Psim Polu⁶.

⁶ Przy pierwszej z tych inwestycji, od 09.06 do 20.08.2004 r. badania prowadzili: Karol Bykowski, Barbara Krukiewicz, Marcin Paternoga i Honorata Rutka (Bykowski, Krukiewicz, Paternoga, Rutka 2004), natomiast we wrześniu tego samego roku Aleksandra Pankiewicz i Andrzej Wiśniewski nadzorowali inwestycję telekomunikacyjną i wyeksplorowali kolejne groby (Wiśniewski, Pankiewicz, Szczurowski 2005).

Pierwsza świątynia ewangelicka na Psim Polu (miasto od 1252 r.) powstała w 1603 r. i została zniszczona w 1646 r., w czasie wojny trzydziestoletniej. W latach 1790–1792, dzięki zgodzie Fryderyka Wilhelma II kościół został odbudowany, według projektu inspektora budowlanego Leissera (Burak, Okólska 2007, s. 186). W 1845 r. miasto liczyło 779 mieszkańców, zaś parafia skupiała 396 ewangelików z Psiego Pola, Pawłowic i Zakrzowa (Żurek 2000, s. 688). Wraz z budową tego kościoła, założony został cmentarz parafialny. Położony był on na parceli między ul. Kłokoczycką (d. Glockschrützer Weg) i ul. T. Bora-Komorowskiego (d. Sakrauer Strasse), wzdłuż ul. Kłokoczyckiej, sięgając od północy do linii kolejowej Wrocław-Oleśnica (ryc. 1). Cmentarz usytuowany był w pobliżu kościoła i domu parafialnego (ryc. 2)⁷, miał kształt trapezu o długości maksymalnej ok. 140 m i szerokości 70 m i zajmował powierzchnię 0,92 ha. W latach 1890–1891 wybudowano nowy kościół oraz założono drugi cmentarz parafialny. Położony był on między ul. Sycowską (d. Gross-Wartenberger Strasse) i znajdującym się od północy nasypem torów kolejowych (ryc. 1).

⁷ Dziękujemy panu Karolowi Bykowskiemu za udostępnienie pocztówki ze swoich zbiorów.

Ryc. 1. Plan Wrocławia, 1931 r. (czerwoną strzałką oznaczono starszy cmentarz parafialny)

Cmentarz miał kształt wydłużonego prostokąta o długości ok. 170 m, szerokości 50–80 m i powierzchnię 1,09 ha. Kościół oraz obie nekropole funkcjonowały do 1945 r. Zniszczony w toku działań wojennych kościół rozebrano po wojnie, zaś cmentarze w 1958 r. zostały zamknięte. W 1962 r., zgodnie z decyzją Ministerstwa Gospodarki Komunalnej, ich teren został przeznaczony na poszerzenie ul. Kłokoczyckiej, budowę estakady i trasy wylotowej E-12 z Wrocławia na Warszawę (obecna al. Jana III Sobieskiego).

Ryc. 2. Pocztówka z widokiem kościoła ewangelickiego na Psim Polu, 1916 r. Po lewej stronie kościoła – fragment starszego cmentarza ewangelickiego (ze zbiorów Karola Bykowskiego)

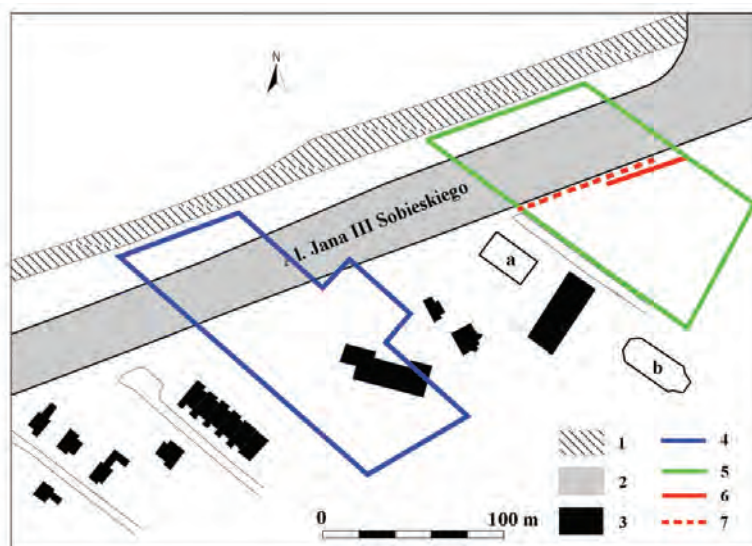
WYNIKI BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH⁸

W obrębie starszego cmentarza wykonano 13 sondazy (nr 1–13) o wymiarach od 1,3×1 do 2,4×1,1 m, o łącznej powierzchni 25,1 m². Badania przeprowadzono również w obrębie wykopu liniowego (wyk. I/04) długości ok. 25 m, szerokości od 0,4 do 1,5 m, o powierzchni ok. 12 m². W sumie przebadano 37 m², co stanowi ok. 0,4% całej powierzchni cmentarza (ryc. 3). Eksplorację prowadzono tylko w obrębie inwestycji. W związku z niewielką powierzchnią wykopów, wynikającą z przyjętego zakresu prac budowlanych, odsłonięto i wyeksplorowano tylko fragmenty grobów, które bezpośrednio były narażone na zniszczenie (ryc. 4).

W sondażu nr 1 odsłonięto fragment fundamentowej części muru (ryc. 5). Mur przebiegał po osi NW–SE, miał szerokość 1 m i jego korona znajdowała się na głębokości 123,4 m n.p.m. – 10 cm poniżej poziomu chodnika. Wzniesiono go z cegieł o wymiarach: 6×12,5×25; 7×12,5×25 cm, w układzie *opus emplectum*. Mur licowały główki cegieł, zaś w środku muru cegły i ich fragmenty ułożone były nieregularnie. Zaprawa była stosunkowo krucha, miała barwę kremową z widocznymi grudkami niezlasowanego wapna. Posadowiono go na podmurówce złożonej z warstwy otoczków o wymiarach:

17×23; 11×16; 6×9 cm, połączonych podobną zaprawą. Odkryty fragment to część muru cmentarnego, okalającego cmentarz. Świadczy o tym jego przebieg – wzdłuż ul. Kłokoczyckiej, w miejscu, gdzie na planach znajduje się granica cmentarza, oraz przedstawienie takiego muru na pocztówce z widokiem kościoła ewangelickiego na Psim Polu (ryc. 2). Podczas zakładania cmentarza jego teren został zmeliorowany. W sondażu nr 2 na głębokości 122,49 m n.p.m. (1 m poniżej obecnej powierzchni chodnika), we wkopie o szerokości 30 cm, wypełnionym warstwą ciemnoszarej gliniastej ziemi, odsłonięto drenaż ułożony z rurek ceramicznych o średnicy 5 cm i długości 32 cm. Przebiegał on po osi NW–SE (ryc. 6). Podobnie zbudowany drenaż odkryto w odległości ok. 70 m na wschód, w obrębie sondażu 10, na głębokości 122,52 m n.p.m. (1,1 m poniżej powierzchni chodnika). Drenaże znajdowały się w miejscach niezajętych przez pochówki, zapewne wzdłuż cią-

⁸ W niniejszej publikacji przedstawiono wyniki badań starszego cmentarza. Badania archeologiczne pochówków młodszego cmentarza zawarto w sprawozdaniu przekazanym do Archiwum Wojewódzkiego Dolnośląskiego Konserwatora Zabytków (Bykowski, Krukiewicz, Paternoga, Rutka 2004, s. 7–9).

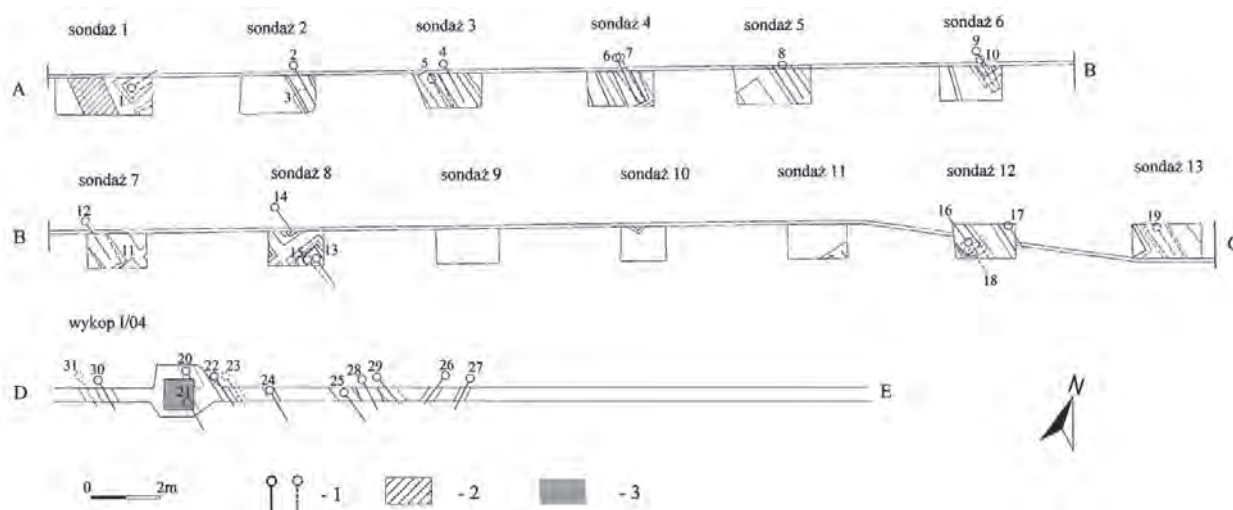
Ryc. 3. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Plan wykopów w obrębie inwestycji. Skala 1:500
 Legenda: 1 – linia kolejowa; 2 – al. Jana III Sobieskiego; 3 – współczesna zabudowa; 4 – zasięg młodszego cmentarza ewangelickiego; 5 – zasięg starszego cmentarza ewangelickiego; 6 – przebieg sondażu w miejscu budowy ekranów akustycznych; 7 – przebieg wykopu 1 z budowaną linią telekomunikacyjną; a – dawny dom starców (istniejący); b – kościół ewangelicki (nieistniejący). Oprac. Marcin Paternoga

gów komunikacyjnych – alejek cmentarza. Niestety, nie zachowały się żadne plany i projekty budowy cmentarza. O sposobie rozplanowania kwater na cmentarzu można wnioskować na podstawie układu jam grobowych⁹. Obecność grobów stwierdzono w 12 sondażach oraz na odcinku o długości 11 m

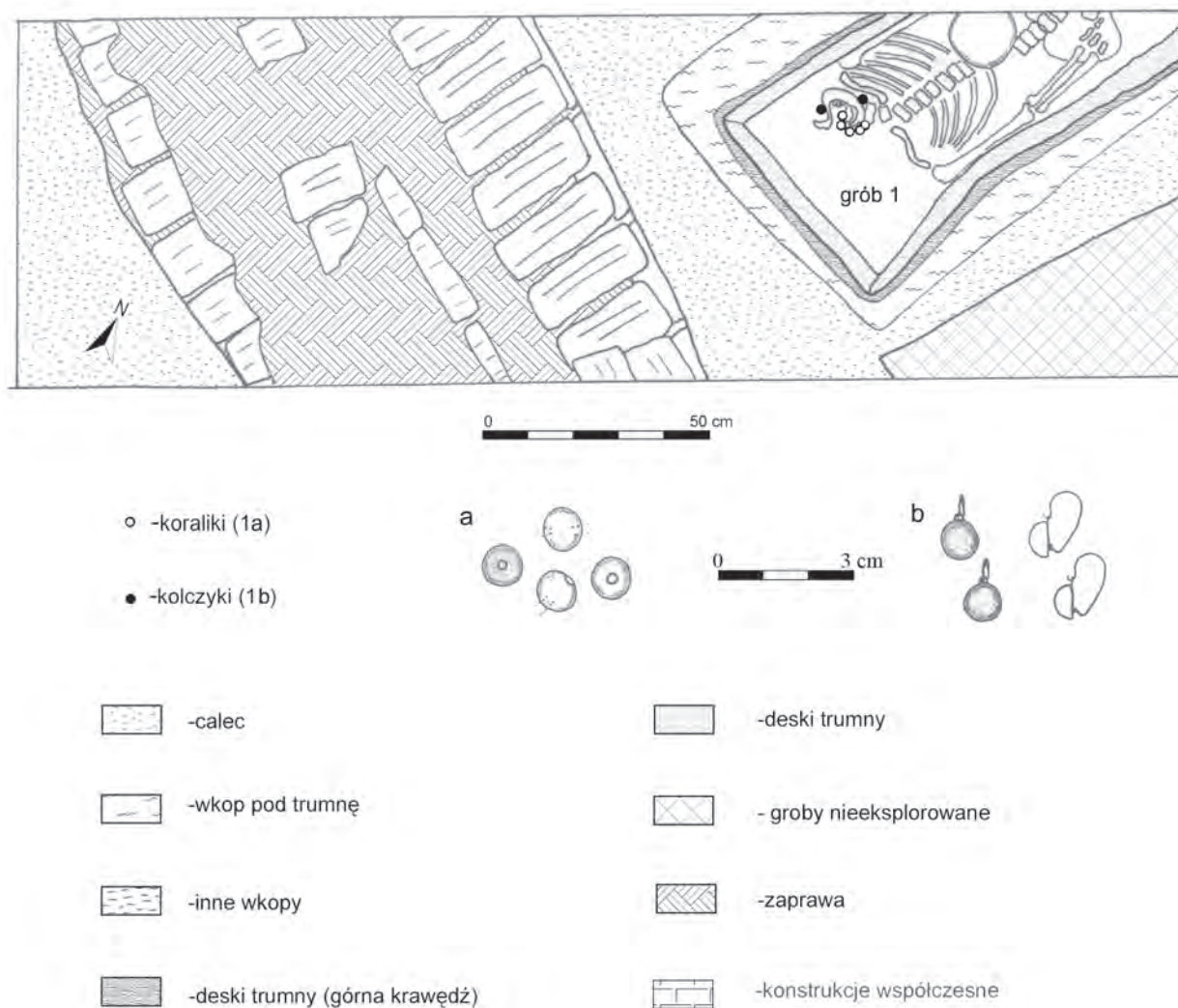
w wykopie liniowym. Odkryto łącznie 48 grobów, z których przebadano 31 (jak już wyżej wspomniano – przebadano fragmentarycznie)¹⁰. Stwierdzono występowanie dwóch poziomów grobów – starszego i młodszego. Orientacja odsłanianych pochówków była generalnie taka sama i przebiegała po osi

⁹ Dokumenty związane z funkcjonowaniem parafii ewangelickiej na Psim Polu zaginęły, co wykazała kwerenda przeprowadzona przez Marka Buraka i Halinę Okólską w Wojewódzkim Archiwum Państwowym we Wrocławiu – ustna informacja H. Okólskiej.

¹⁰ W sondażu nr 9 nie odkryto pozostałości grobów. Fragmenty grobów, odsłonięte w sondażach nr 10 i 11, nie były zagrożone zniszczeniem i nie zostały wyeksplorowane. Opisy wyeksplorowanych grobów przedstawiono w części materiałowej artykułu

Ryc. 4. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Układ grobów odkrytych na cmentarzu.
 Legenda: 1 – układ szkieletów w grobach (linia ciągła – młodszy poziom grobów, linia przerywana – starszy poziom grobów); 2 – mur cmentarza; 3 – studzienka telekomunikacyjna; 1-31 – numery grobów. Oprac. Aleksandra Pankiewicz

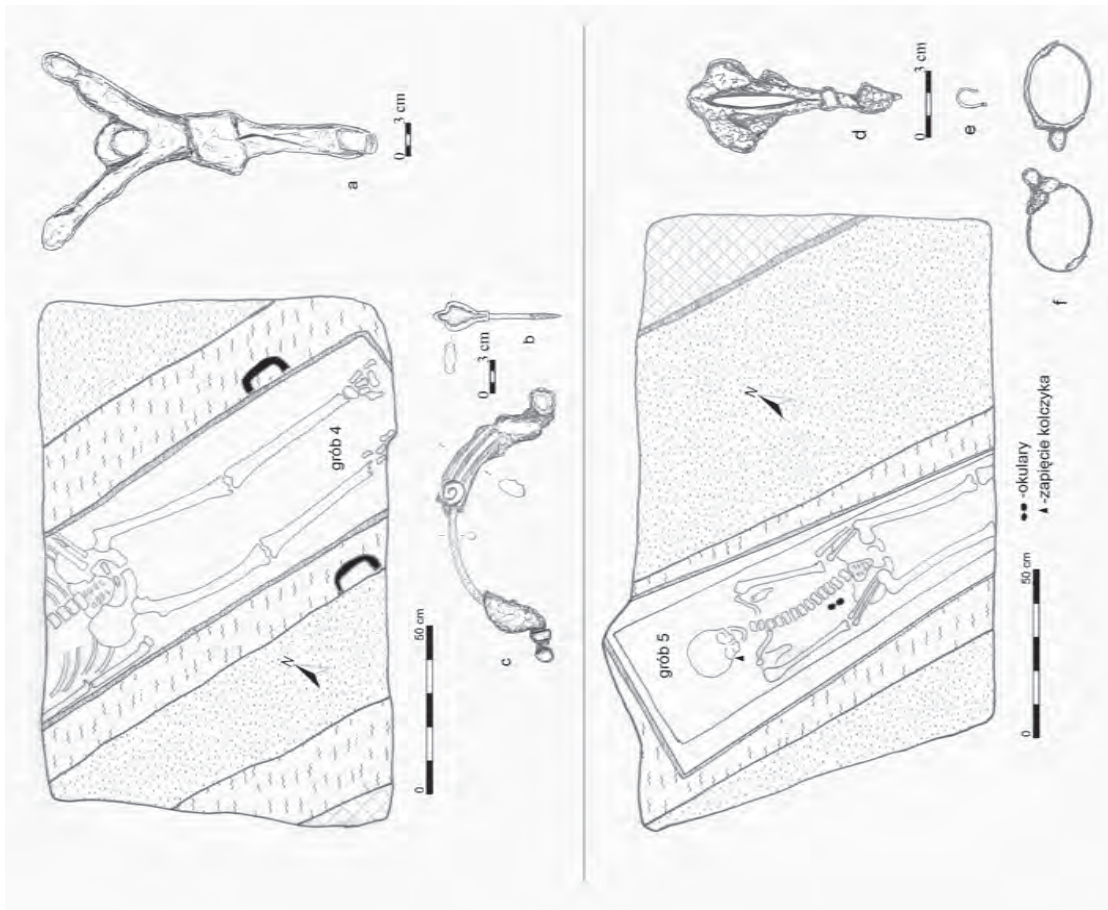

Ryc. 5. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Sondaż 1, mur cmentarza z przyległym grobem nr 1 (starszy poziom grobów); wyposażenie grobu nr 1: a – koraliki naszyjnika, b – kolczyki.

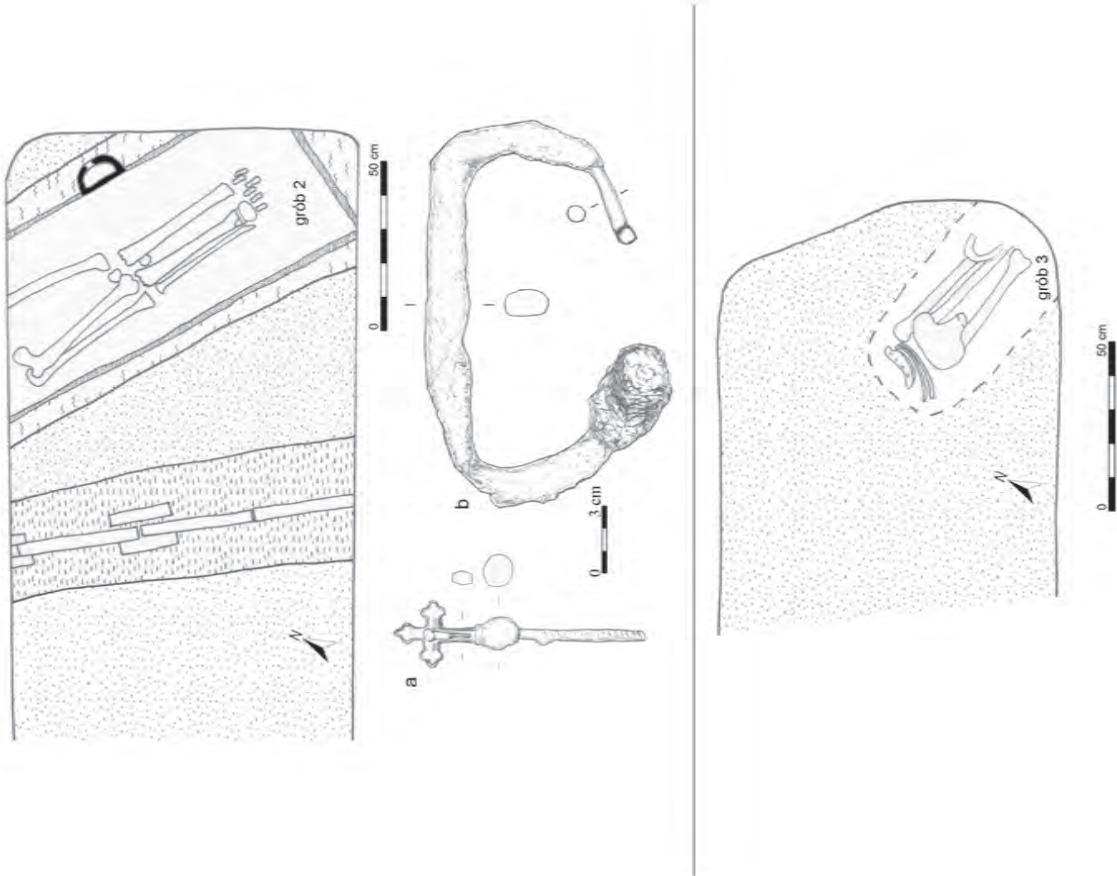
Legenda do ryc. 5–19 – jak na ryc. 5. Ryc. 5–25 rys. Marcin Paternoga

NW–SE (tab. 1) Groby układały się w wyraźnie czytelne rzędy biegnące z północnego wschodu na południowy zachód, tj. poprzecznie do dłuższej osi cmentarza (ryc. 4). Zmarli chowani byli głową w kierunku północno-zachodnim. Zaobserwowano tylko dwa odstępstwa od tej reguły. Trumna w grobie nr 1 zorientowana została w kierunku NE–SW, szkielet zaś zwrócony był czaszką na SW (ryc. 5), co wiązało się z lokalizacją tego grobu tuż przy murze cmentarnym. Zmarły spoczywał prostopadle do linii przebiegu muru cmentarnego, z głową zwróconą w kierunku muru (ryc. 5). Odmienny układ szkieletu zaobserwowano również w grobie nr 16 – jama grobowa została zorientowana, tak jak wszystkie pozostałe, po osi NW–SE, lecz zmarły złożony został głową w kierunku SE (ryc. 13). W tym przypadku prawdopodobne jest, że grabarze podczas

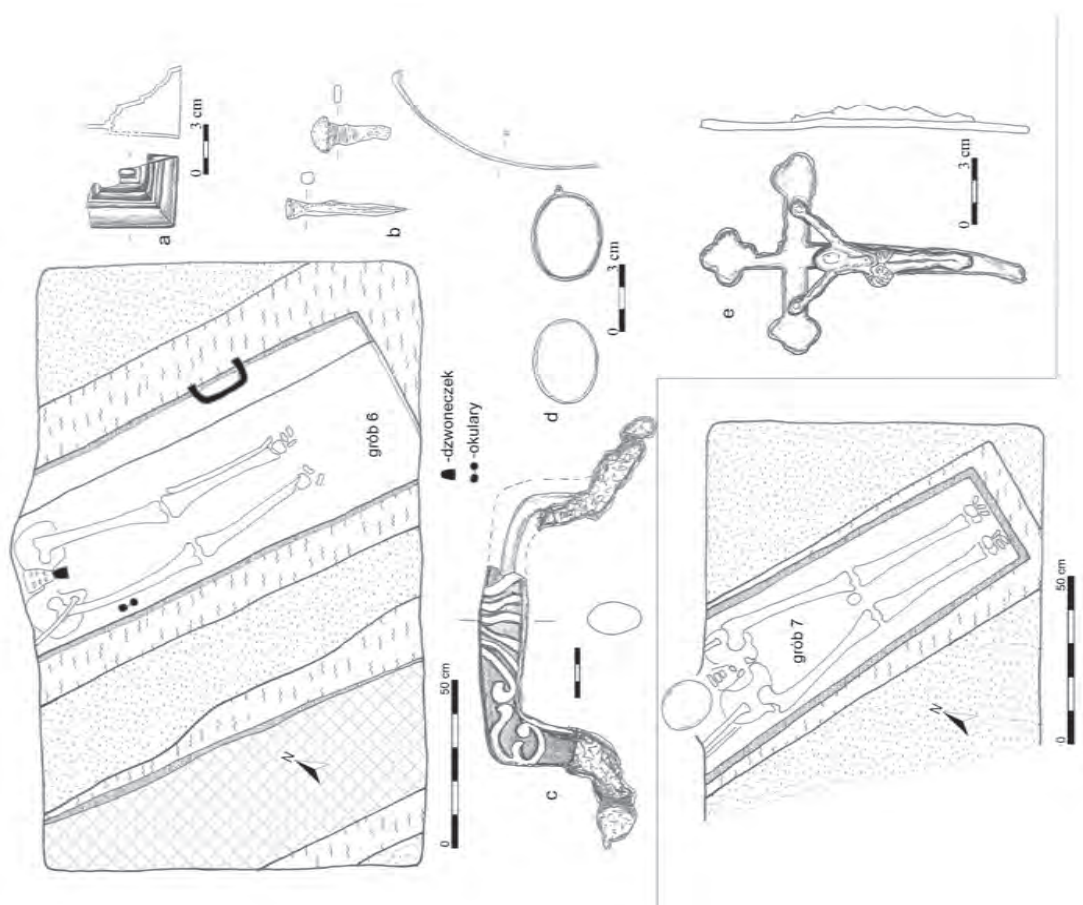
zakopywania trumny omyłkowo obrócili zmarłego głową na SE. Można stwierdzić, że układ pochówków w obydwu poziomach nie wynikał z zasad związanych z określonym rytuałem pogrzebowym, lecz zależał od lokalizacji i rozplanowania cmentarza. Podobną zależność orientacji pochówków od rozplanowania cmentarza, zaobserwowano podczas badań nekropolii garnizonu wrocławskiego tzw. *Militärfriedhof*, który funkcjonował w latach 1864–1945 na terenie położonym między obecnymi ulicami: Ślężną (d. Lohestrasse), Wiśniową (d. Kirschallee) i Wiązową (d. Rüstemallee). Cmentarz ten, o powierzchni 2,3 ha, miał kształt rombu i podzielony został siecią ścieżek na pola w formie różnej wielkości trapezów (Burak 2001, s. 1, plan 1). Przeprowadzone badania wykazały, że poszczególne pochówki w obrębie kwater zgrupowane były w rzędy o orien-

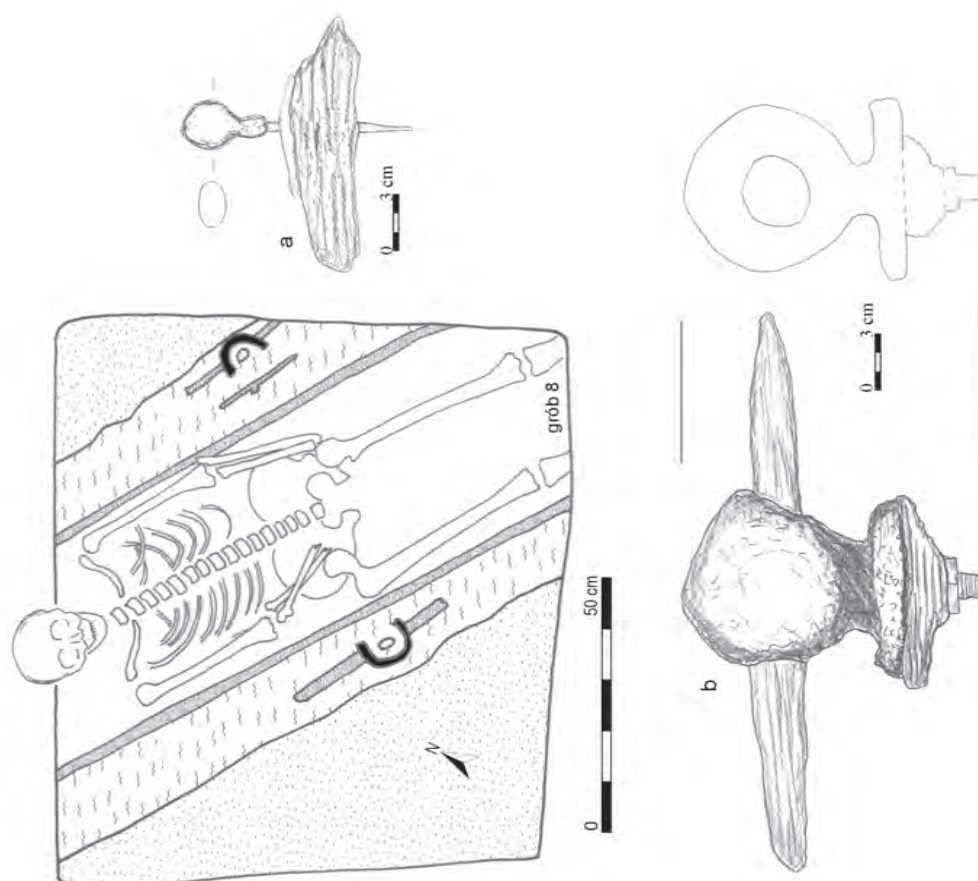
Ryc. 7. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Sondaż 3, grób nr 4 (młodszy poziom grobów) i grób nr 5 (starszy poziom grobów); elementy trumny z grobu nr 3: a – krzyżyk z wieka, b – ozdoba wieka, c – uchwyty; elementy trumny z grobu nr 4 – d – ozdoba wieka; wyposażenie grobu nr 4: e – zapięcie kolczyka, f – okulary

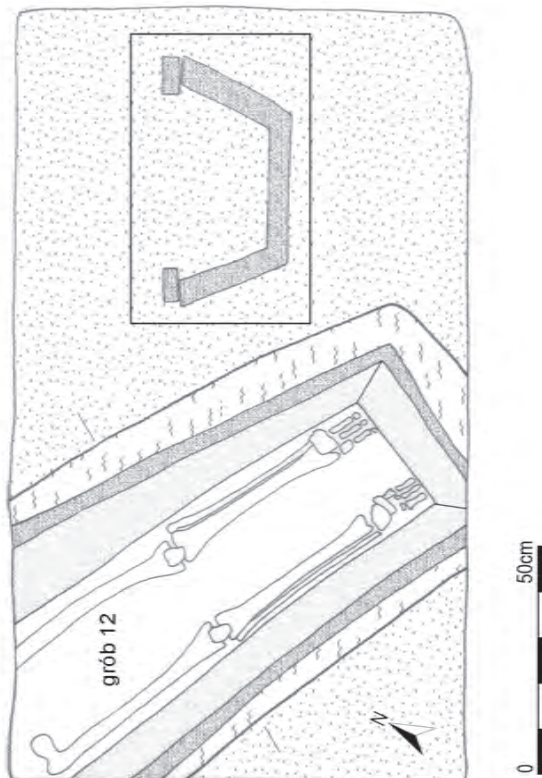
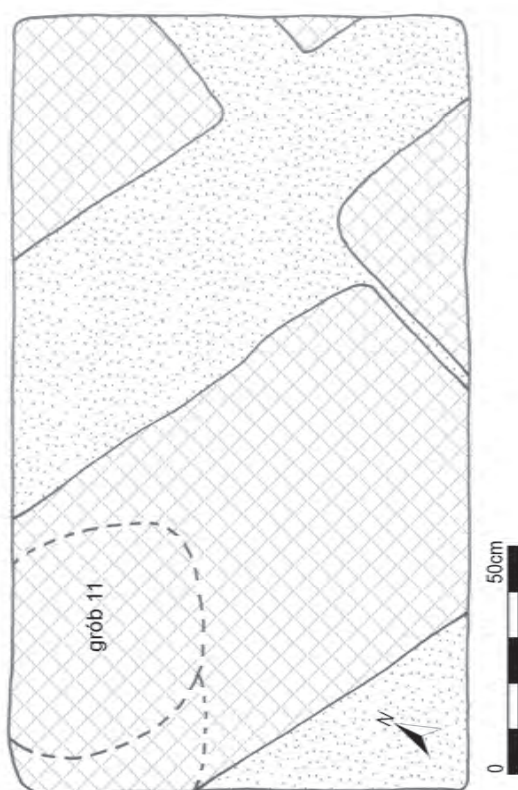
Ryc. 6. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Sondaż 2, grób nr 2 (młodszy poziom grobów) i grób nr 3 (starszy poziom grobów); elementy trumny z grobu nr 2: a – uchwyty, b – ozdoba wieka

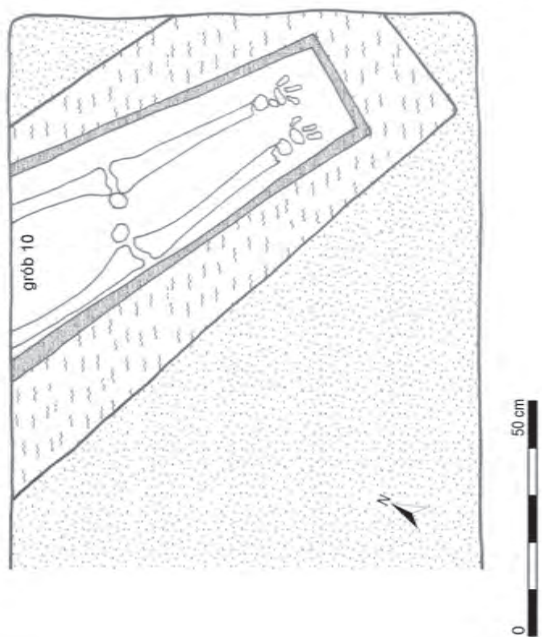
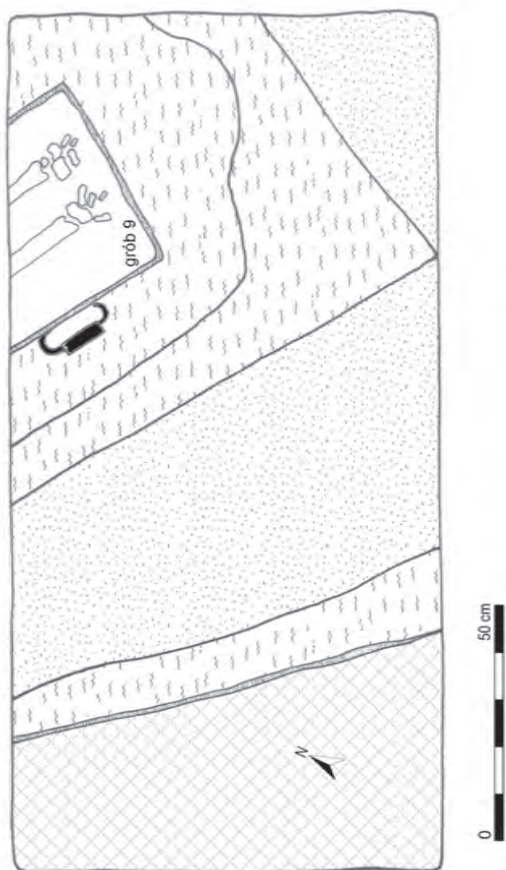
Ryc. 8. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Sondaż 4, grób nr 6 (młodszy poziom grobów) i grób nr 7 (starszy poziom grobów); elementy trumny z grobu nr 6: a – dzwoneczek z brązu, d – okulary uchwyty, e – krzyżyk z wieka; wyposażenie grobu nr 6: a – dzwoneczek z brązu, d – okulary

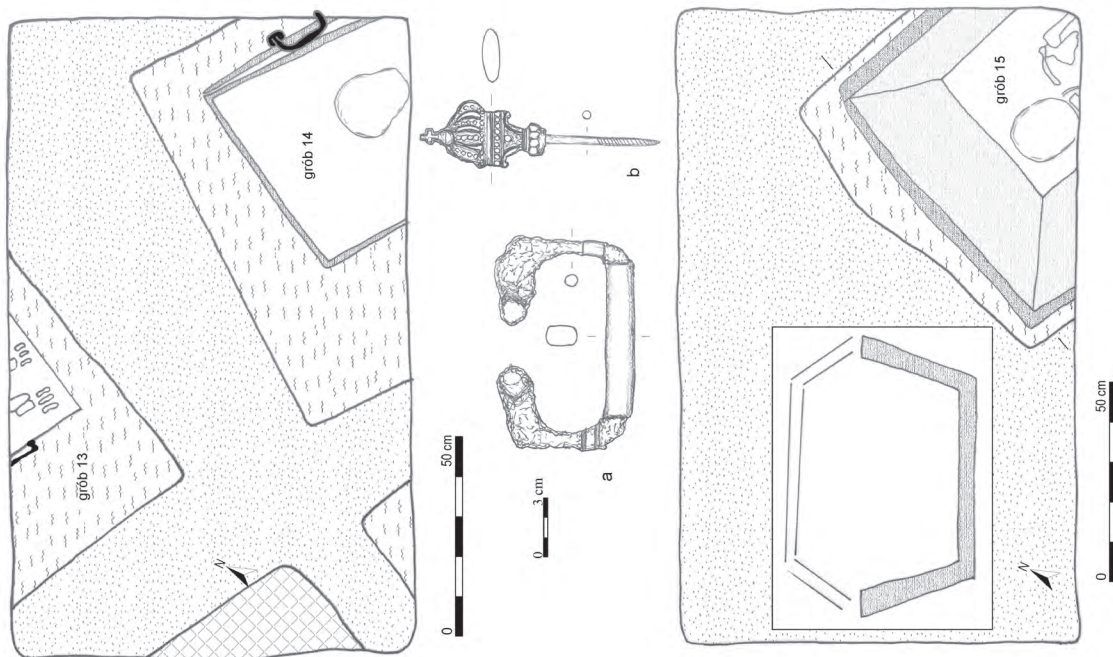
Ryc. 9. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Sondaż 5, grób nr 8 (młodszy poziom grobów); elementy trumny: a – ozdoba wieka, b – uchwyt

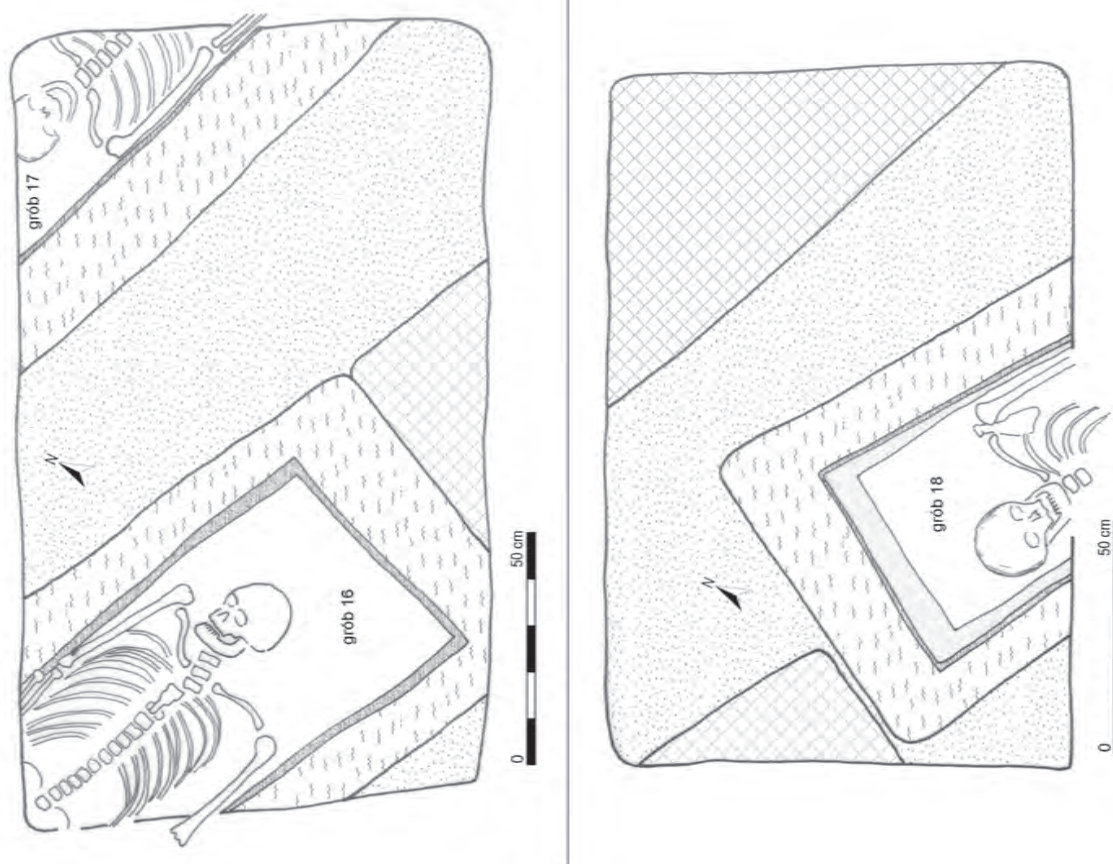
Ryc. 11. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Sondaż 7, grób nr 11 (młodszy poziom grobów) i grób nr 12 (starszy poziom grobów)

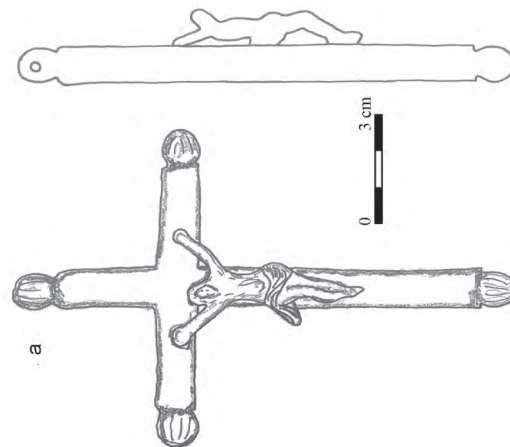
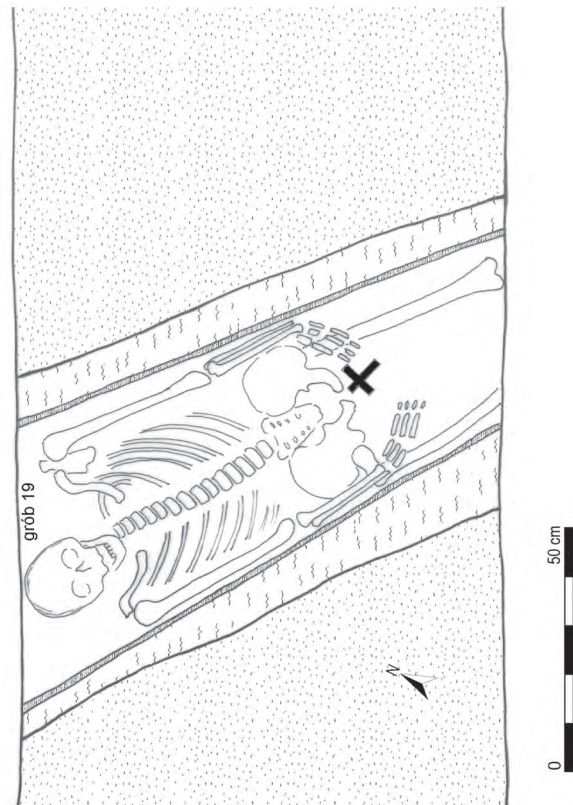
Ryc. 10. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Sondaż 6, grób nr 9 (młodszy poziom grobów) i grób nr 10 (starszy poziom grobów)

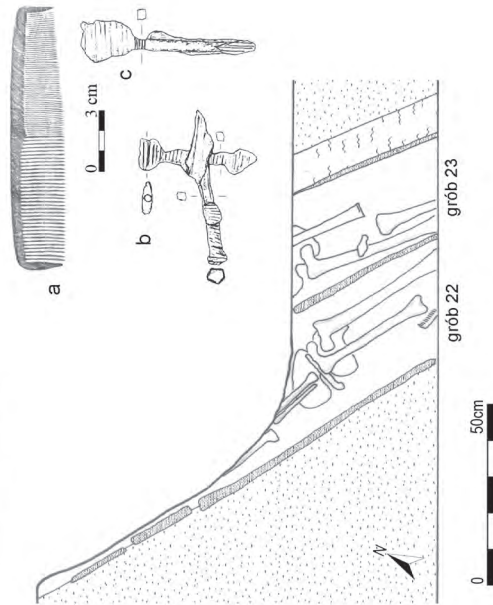
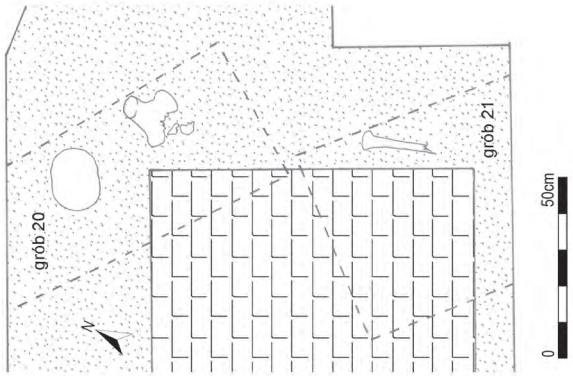
Ryc. 12. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Sondaż 8, grób nr 13 i grób nr 14 (młodszy poziom grobów) oraz grób nr 15 (starszy poziom grobów); elementy trumny z grobu nr 14: a – uchwyt, b – ozdoba wieka

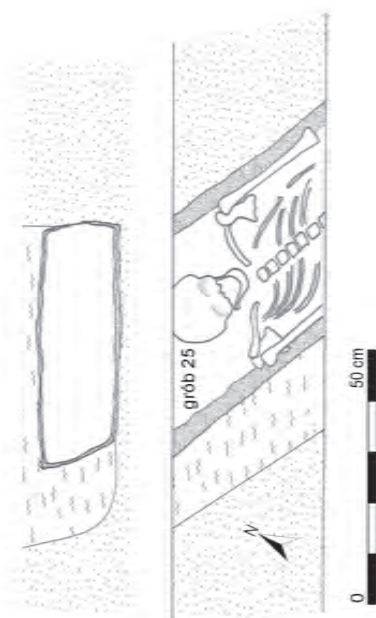
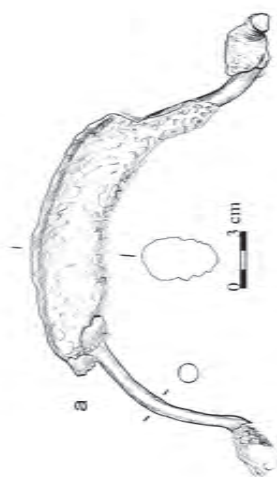
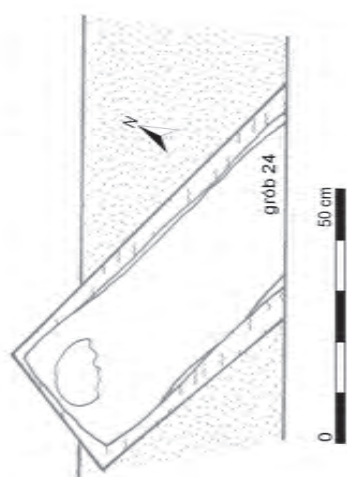
Ryc. 13. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Sondaż 12, grób nr 16 i grób nr 17 (młodszy poziom grobów) oraz grób nr 18 (starszy poziom grobów)

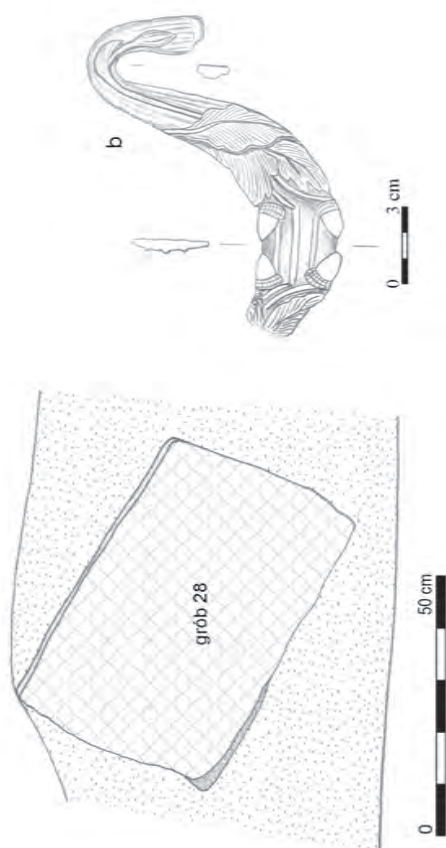
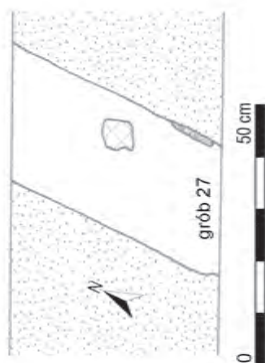
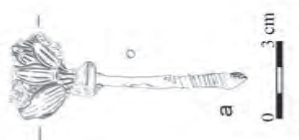
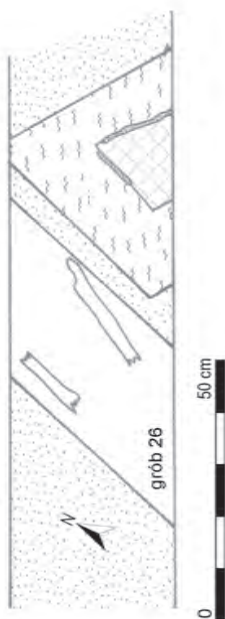
Ryc. 14. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Sondaż 13, grób nr 19 (starszy poziom grobów); wyposażenie: a – krzyżyk

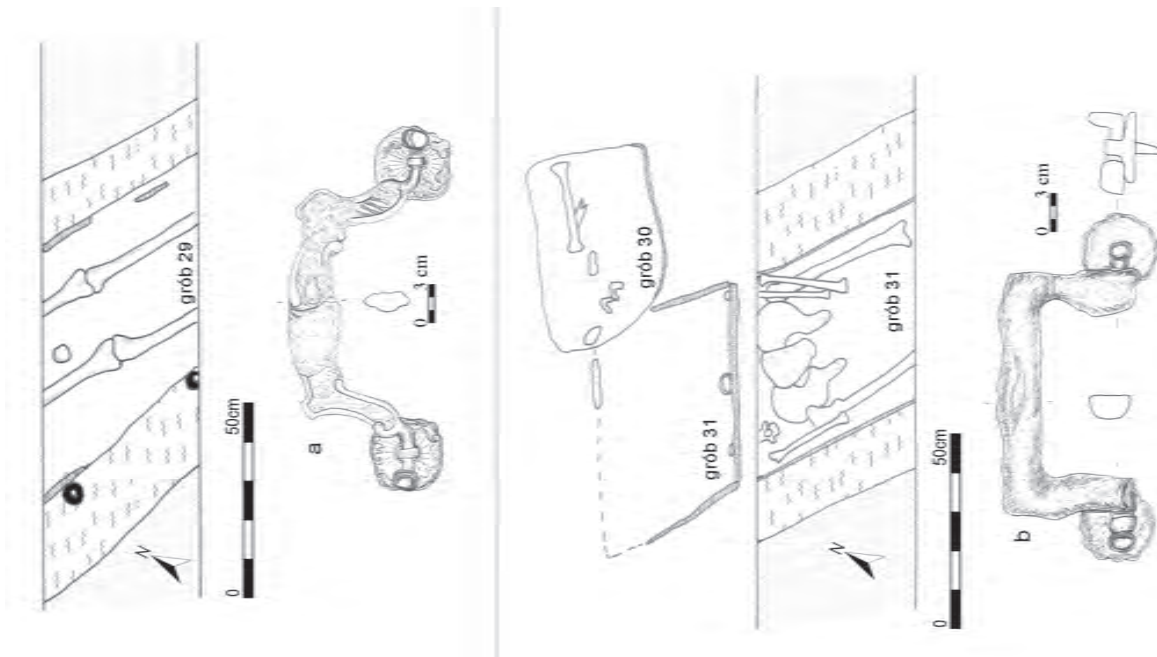
Ryc. 15. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Wykop I/04, grób nr 20 i grób nr 21 (młodszy poziom grobów) oraz grób nr 22 (młodszy poziom grobów) i grób nr 23 (starszy poziom grobów); elementy trumien – gwoździe z grobów nr 22 (c) i 23 (b); wyposażenie: a – grzebię z grobu nr 22

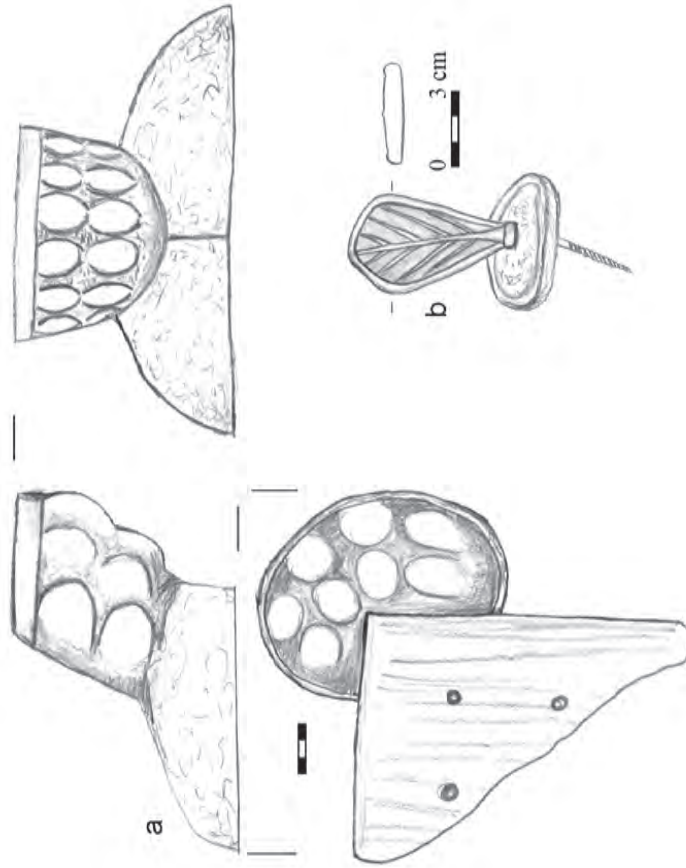
Ryc. 16. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Wykop I/04, grób nr 24 (młodszy poziom grobów) i grób nr 25 (młodszy poziom grobów); a – uchwyt trumny z grobu nr 24

Ryc. 17. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Wykop I/04, grób nr 26 i grób nr 27 (młodszy poziom grobów) oraz grób nr 28 (młodszy poziom grobów), elementy trumien: a – ozdoba wieka z grobu nr 27 b – uchwyt z grobu nr 28

Ryc. 18. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Wykop I/04, grób nr 29 (młodszy poziom grobów) oraz grób nr 30 (młodszy poziom grobów) i grób nr 31 (starszy poziom grobów); elementy trumien: a – uchwyt z grobu nr 29, b – uchwyt z grobu nr 30

Ryc. 19. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Wykop I/04, znaleziska luźne, a – ozdoba wieka trumny, b – nóżka trumny

tacji po linii E–W i N–S. W jamach grobowych zmarli składani byli głową zwróconą na wschód lub zachód w obrębie jednego szeregu, co było najprawdopodobniej związane z ustawianiem krzyży u wezłowia danego szeregu (Konczewski i in. 2001, s. 2, rzut poziomy grobów). Na współczesnych nekropolach kwatery i poszczególne groby są orientowane w zależności od wytyczonych granic i układu ciągów komunikacyjnych na poszczególnych cmentarzach.

W obrębie cmentarza na Psim Polu szkielety należące do starszego poziomu odsłanianiano na głębokości od 1,17–1,25 do 1,7–1,75 m, poniżej obecnego poziomu chodnika (tab. 1). Głębokość pochówków, w obrębie badanej części cmentarza, zwiększała się w kierunku z zachodu na wschód, co częściowo związane było z podnoszeniem się obecnego poziomu gruntu – od 123,54 do 123,66 m n.p.m. Groby młodszego poziomu pochówków także miały różną głębokość – od 1 m na zachodzie do 1,35–1,45 m na wschodzie.

Odkryto częściowo 14 grobów, które można wiązać ze starszym, niższym poziomem pochówków oraz 34 groby z młodszego, wyższego poziomu. W obrębie starszego poziomu pochówków przebadano 11 grobów (nr 1, 3, 5, 7, 10, 12, 15, 18, 19, 23, 31), z kolei w młodszym poziomie wyeksplorowano 19 grobów (nr 2, 4, 6, 8, 9, 11, 13, 14, 16, 17, 20–22, 24–27, 29, 30). Odsłaniane zarysy jam grobowych kolejnych poziomów najczęściej pokrywały się (np.: groby nr 2 i 3 – ryc. 6; groby nr 6 i 7 – ryc. 8; groby nr 9 i 10 – ryc. 10; groby nr 11 i 12 – ryc. 11; groby nr 13 i 15 – ryc. 12), ale też częściowo na siebie zachodziły (grob nr 16 i 18 – ryc. 13; groby nr 22 i 23 – ryc. 15; groby nr 30 i 31 – ryc. 18) lub były względem siebie przesunięte (grob nr 4 i 5 – ryc. 7). Pomimo nakładania się pochówków, starsze, znacznie głębiej położone groby, zachowały się w bardzo dobrym stanie. W jednym przypadku stwierdzono, że szczątki ludzkie ze starszego grobu (nr 3) zostały wydobyte i następnie złożone na dnie nowej jamy grobowej bez zachowania układu anatomicznego (ryc. 6). W sytuacji, gdy różnica poziomów pochówków była niewielka, dochodziło do zgniecenia i załamania trumny starszego pochówku (np. groby nr 30 i 31 – ryc. 18). Występowanie dwóch poziomów pochówków było związane z długotrwałym użytkowaniem nekropoli i jej ograniczoną powierzchnią. Podobną sytuację stwierdzono na cmentarzu garnizonowym przy ul. Wiśniowej (Konczewski i in. 2001, s. 2).

Ciała zmarłych składane były w drewnianych trumnach, których konstrukcja i forma była odmien-

na w poszczególnych poziomach pochówków. Wszystkie trumny młodszego poziomu pochówków zachowały się tylko w postaci przebarwień i smug pochodzących z rozłożonego drewna. Ślady te wskazywały, że trumny miały formę prostokątów o szerokości 0,5–0,6 m, prawdopodobnie o ustawionych pionowo ściankach. Trumny odkryte w niższym poziomie pochówków zachowały się bardzo dobrze. Miały one formę trapezu, którego szersza podstawa znajdowała się przy głowie zmarłego, zaś węższa w jego nogach. Zarejestrowana szerokość trumny na wysokości czaszki wynosiła: 0,7 m (grób nr 18), 0,6 m (grób nr 1), 0,55 m (grób nr 19). W grobach, w których odkryto trumny na całej długości, stwierdzono ich szerokość przy nogach zmarłego: 0,35 m (grób nr 7, 12) lub 0,25 m (grób nr 10). Ścianki trumien wykonano z desek o grubości 2–4 cm. Były one wychylone na zewnątrz pod kątem około 120 stopni w stosunku do dna trumien (ryc. 11, 12, 20, 23).

Trumny młodszego poziomu pochówków zbijano za pomocą gwoździ o długości 7–8 cm, wykonanych maszynowo z drutu o średnicy 4 mm i zaopatrywano je w okucia i elementy ozdobne. Wśród tych przedmiotów można wyróżnić dwie grupy. Pierwsza grupa to elementy z wieka trumny – krzyżyk, figurka ukrzyżowanego Chrystusa i ozdobne okucia, druga zaś to elementy ze skrzyni trumny – ozdobne okucia oraz zdobione uchwyty. Wśród ozdób wieka, w grobie nr 4 znaleziono figurkę ukrzyżowanego Chrystusa o wymiarach 17,5×29 cm, odlaną z żelaza (ryc. 7:a), zaś w grobie nr 6 krucyfiks odlany z brązu, o wymiarach 9×14,5 cm. Ramiona krzyża, o szerokości 1,1–1,2 cm, mają trójlistne zakończenia; figurka Chrystusa ma wysokość 8 cm (ryc. 8:e). W kolejnych pięciu grobach (nr 2, 4, 8, 14, 27) i skupisku kości nr 1 znaleziono okucia zdobiące wieka i górne części trumien (tab. 1). Były to elementy wykonane ze spiżu i miały różne formy: krzyżyk (grób nr 2, ryc. 6:a), stylizowana lilijka (grób nr 4, ryc. 7:b), tarczka (grób nr 8, ryc. 7:d), pęk kwiatów (grób nr 27, ryc. 17:a), liść (skupisko kości nr 1) lub bardziej rozbudowaną formę, zdobioną granulacją (grób nr 14, ryc. 12:b). Były one przykręcane za pomocą śrub do pokryw trumien. Ozdobne okucia skrzyń trumien zachowały się tylko szczątkowo w dwóch grobach (nr 20, 22), zaś uchwyty znaleziono w 11 grobach (nr 2, 4, 6, 8, 9, 13, 14, 24, 28, 29, 30) i skupisku kości nr 1. Charakteryzują się one bardzo różnymi kształtami i wymiarami. Najliczniejszą grupę stanowią uchwyty złożone z rdzenia z pręta żelaznego, który otaczano blachą żelazną lub tworzywem sztucznym (bakelit?), formując w ten sposób rączkę uchwytu, np.: groby nr 2, 4, 6, 9, 14,

Ryc. 20. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Sondaż 1, widok szkieletu w grobie 1

24. Uchwyt mógł mieć formę zbliżoną do litery D – z prostą rączką i ramionami łukowato zachylonymi ku sobie, a końcami wygiętymi do góry (ryc. 6:b, 10, 12:a), lub formę zbliżoną do litery C z łukowato wygiętą rączką i odgiętymi na zewnątrz końcami uchwytu (ryc. 7:c, 8:c, 16:a). Blacha stanowiąca okładzinę rączki mogła być gładka (ryc.12:a), bądź

zdobiona trybowaniem (ryc. 7:c, 8:c). Kolejną grupę stanowią uchwyty odlewane z żelaza. Znaleziono je w grobach nr 13, 29, 30 i skupisku kości nr 1. Uchwyty miały ramiona oraz rączki profilowane i bogato zdobione (ryc. 18:a, 18:b). Mocowane były do desek trumien przy pomocy płaskich tarcz. Wśród odkrytych uchwytów wyróżniają się dwa –

Ryc. 21. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Sondaż 3, widok szkieletu w grobie 4

Ryc. 22. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Sondaż 5, widok szkieletu w grobie 8

od trumny z grobu nr 8. Miały one formę zbliżoną do antab. W żelaznej kuli o średnicy 9 cm, połączonej z okrągłą płaską tarczką o średnicy 9,5 cm, która przylegała do boku trumny, znajdował się otwór przelotowy o średnicy ok. 3,5 cm, w którym poziomo osadzono kołek o długości 29 cm (ryc. 9:b). W grobie nr 28 znaleziono fragment okucia uchwytu wykonany z mosiądzu połączanego. Ma on for-

mę półkola z końcami odgiętymi na zewnątrz. Łukowata rączka o szerokości 3 cm, soczewkowata w przekroju, była zdobiona stylizowanymi liśćmi dębu i żółędziami (ryc. 17:b).

Trumny starszego poziomu pochówków pozbawione były tylu elementów ozdobnych. Tylko w jednym z 11 grobów (nr 5) znaleziono prostą ozdobę wieka trumny odlaną z żelaza (ryc. 7:d). Deski tru-

Ryc. 23. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Sondaż 7, widok szkieletu w grobie 12

Ryc. 24. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Sondaż 12, widok szkieletu w grobie 16

mien starszego poziomu zbijano z pomocą kutych gwoździ, czworokątnych w przekroju o długości 6,5–8 cm.

W wykopie I/04, w warstwach zasypiskowych, poza jamami grobów znaleziono ozdobę wieka oraz nóżkę trumny. Ozdoba wieka ma formę liścia o wysokości 6,5 cm, szerokości 4 cm i grubości 0,5 cm, przymocowanego do tarczki o średnicy 5 cm i gru-

bości 0,7 cm (ryc. 19:a). Nóżkę trumny, o wysokości 6,5 cm, odlano z żelaza w stylizowanej formie skorupy żółwia. Mocowana była w narożniku dna trumny za pomocą trzech śrub (ryc. 19:b).

Jak już wspomniano, ciała w trumnach w obydwu poziomach pochówków układane były na wznak, głową w kierunku na NW. W lepiej zachowanych trumnach starszego poziomu (groby nr 1, 15,

Ryc. 25. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Sondaż 13, widok szkieletu w grobie 19

18) zaobserwowano nagromadzenie trocin i wiórków drewna w miejscach, gdzie pierwotnie złożona była głowa zmarłego. W grupie starszych pochówków stwierdzono, że zmarli mieli ręce złożone na miednicy. Nie jest pewne, czy była to obowiązująca wówczas powszechnie reguła, ponieważ ze względu na ograniczoną powierzchnię wykopów, układ rąk możliwy był do zaobserwowania tylko w pięciu z jedenastu grobów (groby: nr 1 – ryc. 5, nr 5 – ryc. 7, nr 7 – ryc. 8, nr 19 – ryc. 14, nr 31 – ryc. 18) odkrytych w starszym poziomie pochówków. W młodszym poziomie pochówków, układ rąk zmarłych, zaobserwowano tylko w sześciu z dziewiętnastu grobów (nr 4, 6, 8, 16, 17, 22), ale był on bardziej zróżnicowany. Obydwie ręce złożone na miednicy zaobserwowano w grobach nr 6, 8 (ryc. 9), 16; w grobie nr 4 (ryc. 7) i 22 lewa ręka założona była na miednicy, prawa zaś wyprostowana wzdłuż tułowia; obydwie ręce wyprostowane miał zmarły pochowany w grobie nr 16 (ryc. 13).

Innym elementem odróżniającym groby starszego i młodszego poziomu pochówków była obecność wyposażenia zmarłych w trumnach. Częściej występowało ono w grobach starszego poziomu pochówków. Odkryto je w trzech z jedenastu grobów (nr 1, 5, 19), podczas gdy w młodszym poziomie pochówków, elementy wyposażenia stwierdzono tylko w dwóch z dwudziestu przebadanych grobów (nr 6, 22).

W grobie nr 1, na dnie trumny, przy żuchwie, znaleziono parę kolczyków. Wykonano je ze złota, mają formę półkul o średnicy 9 mm. Zamykanie stanowią wyciągnięte uszka o długości 1,5 cm (ryc. 5:b). W tym samym grobie, wśród kręgów szyjnych kręgosłupa, znaleziono 19 paciorków naszyjnika – przezroczystych, szklanych kuleczek o średnicy 9 mm z otworami o średnicy 1 mm (ryc. 5:a). Pierwotnie prawdopodobnie były to imitacje pereł. W grobie nr 5, w pobliżu czaszki znaleziono fragment zapięcia kolczyka ze srebra (ryc. 7:e). Pozostała część kolczyka wykonana była najprawdopodobniej z jakiegoś surowca organicznego, który się nie zachował. Na wysokości kości miednicy odkryto dwie części okularów. Szkła mają owalną formę o wymiarach 2,8×3,7 cm i umieszczono je w oprawce z drutu żelaznego (ryc. 7:f). W grobie nr 19, pomiędzy kośćmi miednicy i paliczków dłoni, znaleziono krzyżyk porcelanowy, który pierwotnie zmarły trzymał w złożonych rękach (ryc. 25). Ma on 13,8 cm długości i 8,5 cm szerokości. Końce ramion krzyżyka są cebulowato zakończone i noszą ślady pozłacania (ryc. 14:a). Znajduje się na nim figurka ukrzyżowanego

Chrystusa o wysokości 4,7 cm. W grobie nr 6, pomiędzy kośćmi miednicy i paliczków dłoni, znaleziono fragment dzwoneczka z brązu o wysokości 5,5 cm (ryc. 8). Podstawa dzwoneczka ma formę prostokąta o wymiarach 4,3×6 cm, ścianki z trzech stron zwężają się stożkowato ku górze, zaś jeden bok jest prosto ścięty (ryc. 8:a). W grobie tym przy lewej kości udowej znaleziono również okulary. Szkła miały owalną formę o wymiarach 2,9×3,5 cm, i oprawiono je w drut brązowy o średnicy 1,5 mm (ryc. 8:d). Przy szklach znaleziono część oprawki zakładaną za ucho, ma ona długość 10,5 cm i wykonano ją z drutu brązowego o średnicy 2 mm. W grobie nr 22 przy prawej kości udowej, na wysokości kolana znaleziono grzebień o długości 18,4 i szerokości 2,6–3,8 cm wykonany z surowca nieorganicznego. Na jednym z boków, powyżej zębów, widoczny jest napis: GARANTIE (ryc. 15:a).

Wśród odkrytych elementów wyposażenia grobów, można więc wyróżnić cztery kategorie. Pierwsza to ozdoby. Należą tu kolczyki z grobów nr 1 i 5 oraz koraliki naszyjnika z grobu nr 1. Druga kategoria to przedmioty osobiste zmarłych, czego przykładem mogą być okulary znalezione w grobach nr 5 i 6, zaś trzecia to przybory toaletowe, np.: grzebień z grobu nr 22. Czwarta kategoria to dewocjonalia – krzyżyk znaleziony w grobie nr 19 oraz dzwoneczek z grobu nr 6. Te dwa ostatnie przedmioty, zwłaszcza dzwoneczek, zasługują na szczególną uwagę. Znalezione to nie ma bowiem, jak dotąd, ścisłej analogii formalnej. Symbolika dzwonów w liturgii pogrzebu wiąże się ze wskazywaniem zmarłym drogi w zaświaty. Włożenie w dłoń zmarłego dzwoneczka najprawdopodobniej miało takie znaczenie, choć niewykluczone, że – z jakiegoś nieznanego powodu – był on przez zmarłego wcześniej noszony – dzwoneczek ten jest z jednej strony spłaszczony. Dodać należy, że przedmioty te używane były w różnych celach – np. nosili je trędowaci – jako ostrzeżenie dla innych, oraz np. pielgrzymi i tancerze; ale też przedmioty te miały i mają do dziś określone symboliczne znaczenie w liturgii i obrzędach religijnych.

Wymienione cztery grupy przedmiotów stanowią powszechnie spotykane elementy wyposażenia grobów na ówczesnie funkcjonujących cmentarzach. Wśród przedmiotów odkrytych w grobach cmentarza przy ul. Wiśniowej (Konczewski, Ciasnocha, Ciara 2001, Inwentarz przedmiotów) były m.in.: różańce, książeczki do nabożeństwa, krzyżyk; przybory toaletowe: grzebień z tworzywa sztucznego, kościana szczoteczka do zębów, lusterko; przedmioty

osobiste: proteza zębów, szczyryk, portfel, okulary; ozdoby: pierścione, obrączka. Podobnie współcześnie powszechnie umieszczane są w grobach ozdoby, przedmioty osobiste zmarłych oraz dewocjonalia.

W kontekście wyposażenia grobów, trzeba zwrócić uwagę na zaobserwowane w dwóch spośród nich naruszenie układu zwłok w trumnach, związane z okradaniem grobów w okresie funkcjonowania cmentarza. Ślady takich praktyk zaobserwowano wśród pochówków starszego poziomu grobów (groby nr 1, 7).

W grobie nr 1, odsłonięto szkielet w układzie anatomicznym, ułożony na wznak czaszką w kierunku SW. Czaszka, bez żuchwy, została oderwana od kręgosłupa i rzucona na żebra (ryc. 5, 20). W trakcie eksploracji grobu zaobserwowano, że na czaszce znajdowała się warstwa zbutwiałego drewna pochodząca z wieka trumny. Świadczyłoby to o tym, że przemieszczenie czaszki nastąpiło już w momencie zamknięcia trumny, gdy składano ją do grobu. Przeczy temu jednak anatomiczny układ żuchwy i kręgów szyjnych oraz obecność koralików naszyjnika i kolczyków w miejscu, gdzie pierwotnie znajdowała się głowa zmarłego. Profanacji grobu dokonano najpewniej podczas przygotowywania w tej samej ja-

mie grobowej pochówku drugiego, młodszego poziomu. Podczas kopania nowego grobu, grabarze mieli możliwość dokonania kradzieży części przedmiotów ze znajdującego się głębiej starszego grobu. Uwadze osób, które naruszyły grób, umknęły jednak kolczyki, które opadły w trociny na dno trumny przy żuchwie. Na pewno nie można łączyć faktu przemieszczenia czaszki z tzw. zabiegami antywampirycznymi, spotykanymi czasami na nekropolach. Z podobną sytuacją przemieszczenia czaszki mamy do czynienia w grobie nr 7 (ryc. 8), w którym została ona odnaleziona pomiędzy kośćmi miednicy. Ze względu na częściowe odsłonięcie tego grobu, nie można powiedzieć, czy było w nim jakiekolwiek wyposażenie.

Zaobserwowane różnice w obrządku pogrzebowym pomiędzy obydwoma poziomami pochówków nie pozwalają na szczegółowe określenie ich chronologii. Ramowo, na podstawie charakterystycznej formy trumien, niższy poziom pochówków można datować ogólnie na okres od końca XVIII w. (po 1790 r.) do pierwszych dziesięcioleci XIX w., kiedy to dominować zaczynały prostokątne trumny z pionowymi ściankami.

* * *

W źródłach pisanych znaleźć można wiele informacji o pogrzebach i towarzyszących im ceremoniach we Wrocławiu. Pierwsze próby uregulowania organizacji pogrzebów zawierał tzw. porządek kościelny i szkolny, wydany tu w 1528 r. (Burak, Okólska 2007, s. 25). Ale dopiero w XVII wieku ustalono podstawowe zasady przebiegu uroczystości pogrzebowych (a także chrzcin i wesel). Szczegółowe przepisy wydano kolejno w 1634 i 1653 r. (Burak, Okólska 2007, s. 117). Zasady te zmieniano i regulowano wielokrotnie. Między innymi od 2. połowy XVII w. (po 1654 r.) rada miejska zmieniała stanowisko w kwestii wcześniej obowiązującego zakazu publicznych pogrzebów katolickich (za wyjątkiem pogrzebów osób należących do stanu szlacheckiego, piastujących ważne stanowiska), co znalazło swój wyraz w ustaleniu przez władze miejskie, w porozumieniu z Urzędem Zwierzchnim, zasad, które od tej pory miały obowiązywać przy organizowaniu pogrzebów w mieście (Matwijowski 1969, s. 153–155). Dokładnie określona została wielkość orszaku, ilość śpiewanych pieśni, a nawet liczba niesionych świec, co uzależnione było od pozycji społecznej zmarłego, pełnionej funkcji, a także zasobów finansowych rodziny (opisy kilku pogrzebów – kato-

lickich i protestanckich – por. Matwijowski 1969, s. 154–161). Tak zwane porządki pogrzebowe (*Begräbnissordnung*) zawierały dokładne wskazania co do następujących po sobie faz uroczystości: odprowadzenia zwłok, liturgii słowa w świątyni oraz złożenia ciała do grobu, a w 1841 r. wrocławski konsystorz wydał ujednolicony cennik usług związanych z pochówkami dla wszystkich parafii ewangelickich znajdujących się pod patronatem magistratu (Burak, Okólska 2007, s. 117, 118).

Mniej wiemy o takich szczegółach związanych z ceremoniałem pogrzebowym we Wrocławiu, jak formy trumien, ich zdobienie, wyposażenie zmarłego. Ordynacje innych miast Hanzy (Szczecin, Gdańsk, Elbląg, Brema, Hamburg, Stade, Groeningen) w XVII i XVIII w. szczegółowo to regulowały. Przepisy te były reakcją na pewną „wybujałość” trumien barokowych – zarówno w formie, jak i w zdobnictwie, a spowodowały, że zdobienie trumien zaczęto ograniczać do taniej, nieartystycznej „galanterii”: niby-okuć, kartuszy, kwiatonów – wyciętych z cieniutkiej blachy miedzianej lub cynowej i przybitych do desek. Z reguły okucia i uchwyty nie spełniały praktycznych funkcji i nie wzmacniały konstrukcji trumien, niesionych przecież do grobu na

marach. Skuteczność tych „antybarokowych” przepisów zapewniało rozciągnięcie ich także na rzemieślników, którym pod karą grzywny zakazano przyjmowania określonych zleceń. Jako zbytek traktowano także trumny o podwyższonych wiekach (o przekroju sześć- i ośmiokąta – jak przekroje szlacheckich portretów trumiennych) (Kizik 2001, s. 202–208). Prawdopodobnie przepisy takie obowiązywały także we Wrocławiu (ale, jak opisano wcześniej, zarówno zdobienia trumien, jak i ich elementy – choć skromne – wykonane były z trwalszego materiału, niż cieniutka blacha miedziana czy cynowa).

Pod koniec XVIII w. pojawiły się również przepisy regulujące warunki sanitarne – m.in. związane z pogrzebami. Edykt Fryderyka Wielkiego z 1773 r. nakazywał lokowanie cmentarzy poza murami miast. We Wrocławiu nowe zasady zaczęły obowiązywać od 13 grudnia 1775 r., na podstawie reskryptu cesarskiego, zobowiązującego władze miejskie do kontroli śródmiejskich nekropoli i sporządzenia stosownego sprawozdania z tych działań w ciągu czterech tygodni. Można więc przyjąć rok 1776 jako początek lokowania cmentarzy poza murami miasta (Burak, Okólska 2007, s. 312). Wtedy też – osobnymi statutami cmentarnymi – zaczęto regulować wielkość miejsc pochówków na poszczególnych nekropolach. Możliwe, że skutkiem tych regulacji i zapewne związanych z nimi ograniczeń było rozpowszechnienie się z czasem prostokątnych trumien o pionowych ściankach (co mogło też być efektem odchodzenia od łagodnych kształtów barokowych trumien i pojawienia się pewnej standaryzacji, seryjności ich produkcji)¹¹. Już we wcześniejszej ordynacji miasta Stade (1662 r.) zabroniono mieszczanom używa-

nia trumien o podwyższonych wiekach. Traktowano to jako zbytek (o czym wyżej), ale – przede wszystkim – podkreślano, że zajmują one zbyt dużo miejsca w mogiłach i są trudniejsze do przesuwania (Kizik 2001, s. 202).

Przeprowadzone w niewielkim zakresie badania archeologiczne starszego cmentarza parafii ewangelickiej na Psim Polu wykazały bardzo intensywne jego użytkowanie przez ponad 150 lat – od końca XVIII w. do 1945 r. Na podstawie obserwacji zagęszczenia grobów na przebadanym fragmencie, w stosunku do całej powierzchni cmentarza wynoszącej 0,92 ha, można szacunkowo określić liczbę zmarłych pochowanych na tym cmentarzu na ok. 3 000¹².

Wśród zaobserwowanych elementów obrządku pogrzebowego nie stwierdzono jakichkolwiek pozostałości praktyk charakterystycznych tylko i wyłącznie dla pochówków ewangelickich. Wydaje się, że groby te nie różnią się również niczym szczególnym od pochówków na cmentarzach parafii rzymskokatolickich we Wrocławiu.

Dodać należy, że badania archeologiczne cmentarza na Psim Polu w 2004 r. były pierwszymi pracami wykonanymi na tego rodzaju nekropoli we Wrocławiu. Żaden z funkcjonujących w granicach miasta do 1945 r. cmentarzy ewangelickich nie zachował się w swoim pierwotnym kształcie. Regułą było, że zmarli z likwidowanych cmentarzy (nie tylko ewangelickich) nie byli ekshumowani i przenoszoni na inne miejsce. Wobec licznie prowadzonych obecnie w mieście różnego rodzaju inwestycji, konieczne jest więc wprowadzenie spójnego planu ochrony konserwatorskiej i programu badań wszystkich dawnych wrocławskich cmentarzy.

MATERIAŁY

W tej części artykułu zawarto opisy wyeksploatowanych pochówków, skupisk kości i materiałów luźnych odkrytych w sondażach i wykopie liniowym z terenu starszego cmentarza ewangelickiego na Psim Polu.

Skupisko kości nr 1 – kobieta, *adultus/maturus* (+? +?). Lokalizacja: sondaż 1, przy murze cmentarza. Opis: na głęb. 0,8 m od obecnego poziomu użytkowego odsłonięto skupisko kilkunastu kości ludzkich – w tym części trzech czaszek, ułożonych bez układu anatomicznego. Elementy trumny: przy kościach znaleziono ozdobę wieka i 5 uchwytów. Ozdoba wieka miała formę stylizowanego li-

ścia o dług. 6 i szer. 2,5 cm. odlew z brązu osadzony na żelaznej śrubie o dług. 7 cm. Jedna para uchwytów, wykonana z pręta żelaznego o średn. 0,7 cm, z okładziną z tworzywa sztucznego, miała formę zbliżoną do prostokąta o wymiarach 9×28 cm i prostą rączkę o średn. 1,7 cm, przechodząca prostopadle w proste ramiona z końcami wygiętymi na zewnątrz i do góry. Kolejna para uchwytów – żelaznych, odlewanych, o formie zbliżonej do prostokąta o wymiarach 8×19 cm, miała soczewkowatą rączkę, w przekroju spłaszczoną, o szer. 3,5 cm, prze-

¹¹ Informacja ustna H. Okólskiej.

¹² Podczas badań cmentarza garnizonowego na ulicy Wiśniowej w wykopie o powierzchni ok. 30 arów znaleziono 1050 szkieletów, złożonych w dwóch poziomach w 831 jamach grobowych (Konczewski, Ciasnocha, Ciara 2001, s.2).

chodzącą prostopadłe w łukowato rozchylone na zewnątrz ramiona z końcami wygiętymi do góry; do obydwu końców ramion przymocowane zostały okrągłe tarczki o średn. 7 cm. Pojedynczy uchwyt, również odlany z żelaza, miał formę prostokąta o wymiarach 9×20 cm i prostą rączkę, w przekroju owalną, o szer. 3 cm, przechodzącą prostopadłe w ramiona z końcami wygiętymi na zewnątrz i do góry. Uwagi: w skupisku znajdowały się fragmenty szkieletów najmniej trzech osób. Najprawdopodobniej jest to pozostałość wtórnego pochówku fragmentów szkieletów i części trumien wydobywanych podczas przygotowywania kolejnych grobów na tym cmentarzu.

Grób nr 1 – kobieta, *infans* II (7–14 lat). Lokalizacja: sondaż 1, poniżej skupiska kości nr 1. Opis: jama grobowa o szer. 0,7 i odsłoniętej długości 0,9 m, wypełniona była warstwą jasnożółtego piasku przemieszanego z szarą próchnicą. W jej wnętrzu odsłonięta została drewniana trumna ułożona wzdłuż osi NE–SW (ryc. 5). Miała ona trapezowatą formę, maksymalną szer. 0,5 m w części SW (gdzie znajdowała się czaszka). Zachowane deski trumny miały grub. 3–4 cm. Ścianki miały wys. 30 cm i opadały ukośnie do wnętrza, w kierunku dna trumny o szer. maksymalnej 35 cm. W trumnie, na głęb. 1,25 m od obecnego poziomu użytkowego, znajdował się szkielet ułożony na wznak czaszką w kierunku SW. Czaszka została oderwana od kręgosłupa i złożona wśród żeber na piersi (ryc. 5, 20). Pozostała, odsłonięta część szkieletu ułożona była z zachowaniem układu anatomicznego. Wyposażenie: przy kręgach szyjnych znaleziono 19 szklanych koralików o średn. 0,9 cm (ryc. 5:a). Pod żuchwą na dnie trumny, odkryto 2 złote kolczyki w formie półkul o średn. 0,5 cm (ryc. 5:b). Elementy trumny: 2 gwoździe żelazne o długości 6,5 cm i 8 cm, w przekroju czworokątne 0,4×0,4 cm. Uwagi: wydobyto górną część szkieletu (powyżej kości miednicy) z czaszką. Układ szkieletu naruszony został najprawdopodobniej podczas zakopywania młodszych pochówków. Płeć określono na podstawie wyposażenia.

Grób nr 2 – kobieta?, wiek? Lokalizacja: sondaż 2. Opis: w wypełnisku jamy grobowej, o szer. 0,7 i odsłoniętej długości 1,15 m, w warstwie ciemnoszarej piaszczystej próchnicy widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Ułożona ona była po osi NW–SE i miała prawdopodobnie zarys prostokąta o szer. 0,5 m. W trumnie na głęb. 1 m od obecnego poziomu użytkowego odsłonięto dolną część szkieletu ułożonego na wznak głową w kierunku NW (ryc. 6). Wyposażenie: brak. Elementy

trumny: ozdoba wieka w formie krzyżyka o wys. 4 cm i rozpiętości ramion 3 cm, umieszczonego na kuli o średn. 1,5 cm; odlew z brązu?, osadzony na żelaznej śrubie o długości 5,5 cm (ryc. 6:a). Uchwyt trumny w formie litery D o wymiarach 9,2×17 cm; prosta rączka o szer. 2 cm, owalna w przekroju przechodząca w łukowate ramiona z końcami wygiętymi do góry. Wykonany został z pręta żelaznego o średn. 0,7 cm z okładziną z tworzywa sztucznego (ryc. 6:b). Uwagi: wydobyto dolną część szkieletu z kośćmi miednicy.

Grób nr 3 – płeć?, wiek? Lokalizacja: sondaż 2, pod grobem nr 2. Opis: w słabo czytelnej jamie grobowej, zorientowanej po osi NW–SE, w warstwie szarego żwiru, na głęb. 1,17 m od obecnego poziomu użytkowego, odkryto kilkanaście kości, zalegających bez układu anatomicznego (ryc. 6). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: gwoździe żelazne o długości 5,5 cm w przekroju czworokątne 0,4×0,4 cm. Uwagi: pozostałość pochówku zniszczonego przez młodszy, wyżej położony grób nr 2.

Grób nr 4 – płeć?, *maturus* (50–55 lat). Lokalizacja: sondaż 3. Opis: w jamie grobowej, o szer. 0,65 i odsłoniętej długości 1,1 m, wypełnionej warstwą ciemnoszarej piaszczystej próchnicy przemieszanej z grudkami żółtej gliny widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała prawdopodobnie zarys prostokąta o szer. 0,5 m (w części odsłoniętej). W trumnie na głęb. 0,95 m poniżej poziomu chodnika, odsłonięto dolną część szkieletu ułożonego na wznak czaszką w kierunku NW, z lewą ręką założoną na miednicę i prawą wyprostowaną wzdłuż tułowia (ryc. 7, 21). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: figurka ukrzyżowanego Chrystusa z wieka trumny o wymiarach 17,5×29 cm; odlew wykonany z żelaza (ryc. 7:a). Ozdoba wieka, w formie stylizowanej lilijki o wys. 5 i szer. 2,6 cm. Odlew z brązu(?), osadzony na żelaznej śrubie o długości 6,4 cm (ryc. 7:b). Dwa uchwyty trumny w formie półkoli o wymiarach 10×24,3 cm; krótkie, proste ramiona z końcami wygiętymi do góry i łukowata rączka o szer. 2,5 cm, owalna w przekroju. Wykonane zostały z pręta żelaznego o średn. 0,7 cm z okładziną z blachy żelaznej trybowanej. Uchwyty były mocowane do trumny za pomocą żelaznej taśmy o szer. 0,9 cm (ryc. 7:c). Dwa gwoździe o długości 7 cm, wykonane z drutu o średn. 0,4 cm. Uwagi: Wydobyto część szkieletu bez czaszki. Między żebrami znaleziono 3 zęby ze złotymi płombami.

Grób nr 5 – płeć?, *senilis* (ok. 50 lat). Lokalizacja: sondaż 3, częściowo pod grobem nr 4. Opis:

w jamie grobowej, o szer. 0,65 i odsłoniętej dług. 1,25 m, wypełnionej warstwą żółtego żwiru widoczne były deski drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała zarys trapezu o maksymalnej szer. 0,6 m w części NW gdzie znajdowała się czaszka i szer. 0,35 m na wys. kolan. Ścianki trumny opadały ukośnie w kierunku dna. Szkielet, odsłonięty na głęb. 1,25 m od obecnego poziomu użytkowego, ułożony był na wznak, czaszką w kierunku NW, twarzą zwrócony na S, a ręce złożono na miednicy (ryc. 7). Wyposażenie: przy żuchwie znaleziono fragment zapięcia srebrnego kolczyka (ryc. 7:e), zaś na wys. pasa, po prawej stronie – dwa owalne szkła okularów, o wymiarach 2,8×3,9 cm, w oprawce z drutu żelaznego (ryc. 7:f). Elementy trumny: odlewana z żelaza, osadzona na śrubie ozdoba z wieka trumny o wys. 6,7 i szer. 4 cm, w formie stylizowanego krzyżyka (ryc. 7:d). Gwóźdź o dług. 6,5 cm, wykonany z drutu o wymiarach 0,4×0,4 cm. Uwagi: wydobyto cały szkielet, bez kości stóp.

Grób nr 6 – kobieta, wiek? Lokalizacja: sondaż 4. Opis: w jamie grobowej, o szer. 0,8 i odsłoniętej dług. 1,3 m, wypełnionej szarą piaszczystą próchnicą, widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny, zalegającej wzdłuż osi NW–SE. Miała ona prawdopodobnie zarys prostokąta o szer. – w odsłoniętej części – 0,5 m. W trumnie, na głębokości 0,9 m poniżej poziomu chodnika, odsłonięto dolną część szkieletu ułożonego na wznak czaszką w kierunku NW, ręce złożone były na miednicy (ryc. 8). Wyposażenie: między kośćmi dłoni, na miednicy znajdował się fragment dzwoneczka z brązu o wys. 5,5 cm. Podstawa dzwoneczka ma formę prostokąta o wymiarach 4,3×6 cm, ścianki z trzech stron zwężają się stożkowato ku górze, zaś jeden bok jest prosto ścięty (ryc. 8:a). Przy lewej kości udowej znaleziono okulary. Szkła miały owalną formę o wymiarach 2,9×3,5 cm i oprawiono je w drut brązowy o średn. 1,5 mm (ryc. 8:d). Przy szklach znaleziono również część oprawki okularów zakładaną za ucho, o dług. 10,5 cm, wykonaną z drutu brązowego o średn. 2 mm. Elementy trumny: krucyfiks z wieka o dług. 14,5 i rozpiętości ramion 9 cm. Ramiona o szer. 1,1–1,2 cm mają trólistne zakończenia. Figurka Chrystusa na krzyżyku miała wys. 8 cm (ryc. 8:e). Obydwie części krucyfiksu odlane zostały z brązu. Uchwyt trumny, w formie zbliżonej do prostokąta o wymiarach 10×25,7 cm, z prostą rączką, o szer. 2 cm i owalną w przekroju oraz prostymi, prostopadle ustawionymi ramionami, o końcach wygiętych na zewnątrz i do góry. Uchwyt wykonano z pręta żelaznego o średn. 0,8 cm, z okładziną

z blachy żelaznej, trybowanej w stylizowane motywy roślinne (ryc. 8:c). Cztery gwoździe o dług. od 5 do 7,5 cm, wykonane z drutu o średn. 0,4 cm (ryc. 8:b). Uwagi: wydobyto dolną część szkieletu z miednicą.

Grób nr 7 – płeć?, *adultus* (30–35 lat). Lokalizacja: sondaż 4, pod grobem nr 6. Opis: w jamie grobowej, o szer. 0,5 i odsłoniętej dług. 1,3 m, wypełnionej warstwą żółto-szarego żwiru widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała zarys trapezu o maksymalnej uchwyconej szer. 0,42 m w części NW, na wys. miednicy szkieletu, i szer. 0,35 w części SE, gdzie znajdowały się kości stóp. Ścianki trumny, o zachowanej wys. 17 cm, opadały ukośnie w kierunku dna trumny. Szkielet, odsłonięty na głęb. 1,4 m od obecnego poziomu użytkowego, ułożony był na wznak, z rękoma złożonymi na miednicy. Czaszka była oderwana od kręgosłupa i złożona powyżej miednicy (ryc. 8). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: trzy gwoździe o dług. od 3 do 5,7 cm, czworokątne w przekroju o wymiarach 0,4×0,4 cm. Uwagi: wydobyto dolną część szkieletu z kośćmi miednicy. Układ szkieletu został naruszony najprawdopodobniej podczas zakopywania młodszych pochówków.

Skupisko kości nr 2 – płeć i wiek?. Lokalizacja: sondaż 5. Opis: na głęb. 1 m od obecnego poziomu użytkowego odsłonięto skupisko kilkunastu kości ludzkich ułożonych bez układu anatomicznego. Uwagi: kości zdeponowane wtórnie, najprawdopodobniej podczas budowy sieci energetycznej.

Grób nr 8 – mężczyzna, *maturus* (50–55 lat). Lokalizacja: sondaż 5, poniżej skupiska kości nr 1. Opis: w jamie grobowej, o szer. 0,7 i odsłoniętej dług. 1,1 m, wypełnionej ciemnoszarą piaszczystą próchnicą, widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała zarys prawdopodobnie prostokąta, o szer. 0,5 m. W jej wnętrzu, na głęb. 1,2 m od obecnego poziomu użytkowego, znajdował się szkielet, ułożony na wznak, głową skierowany w kierunku NW i z rękoma złożonymi na miednicy (ryc. 9, 22). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: dwie odlane z brązu ozdoby wieka w formie tarczki o średn. 2,5 cm i grub. 1,4 cm; osadzone zostały na żelaznej śrubie o dług. 7,5 cm (ryc. 9:a). Dwa uchwyty, w formie żelaznej kuli o średn. 9 cm połączonej z okrągłą, płaską tarczką o średn. 9,5 cm przylegającą do boku trumny. W kuli znajduje się otwór przelotowy o średn. ok. 3,5 cm, w którym osadzono kołek o dług. 29–32 cm. Uchwyt był przymocowany do trumny za

pomocą śruby o dług. 4 cm (ryc. 9:b). Trzy gwoździe o dług. 7; 5,5 i 4,5 cm, wykonane z drutu o średn. 0,4 cm. Uwagi: wydobyto cały szkielet, bez kości stóp. W górnej szczęce dwie złote koronki.

Grób nr 9 – płeć, wiek? Lokalizacja: sondaż 6. Opis: w jamie grobowej, o szer. ok. 0,7 i odsłoniętej dług. 0,4 m, wypełnionej ciemnoszarą piaszczystą próchnicą przemieszaną z jasnym piaskiem, widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała prawdopodobnie zarys prostokąta o szer. 0,45 m. W trumnie, na głęb. 1,14 m od obecnego poziomu użytkowego, odsłonięto kości stóp szkieletu ułożonego na wznak czaszką w kierunku NW (ryc. 10). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: uchwyt trumny w formie litery D o wymiarach 7×17 cm, z prostą rączką o średn. 2 cm i łukowatymi ramionami, z końcami wygiętymi do góry. Wykonano go z pręta żelaznego o średn. 1 cm, z okładziną rączki z surowca nieorganicznego. Dwa gwoździe o dług. 4 i 5,2 cm, wykonane z drutu o średn. 0,4 cm. Uwagi: wydobyto kości stóp i podudzia.

Grób nr 10 – płeć i wiek? Lokalizacja: sondaż 6 pod grobem nr 9. Opis: w jamie grobowej, o szer. ok. 0,6 i odsłoniętej dług. 0,9 m, wypełnionej warstwą czarnej piaszczystej próchnicy przemieszanej z żółto-białym żwirem, widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE, miała zarys trapezu o maksymalnej szer. 0,55 m w części NW na wys. miednicy szkieletu i szer. 0,35 m w części SE, gdzie znajdowały się kości stóp. Jej ścianki o zachowanej wys. 17 cm opadały ukośnie w kierunku dna trumny. W jej wnętrzu, na głęb. 1,28 m poniżej poziomu chodnika, znajdował się szkielet ułożony na wznak czaszką w kierunku NW (ryc. 10). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: dwa gwoździe o dług. 3,5 i 5 cm w przekroju czworokątne o wymiarach 0,4×0,4 cm. Uwagi: wydobyto dolną część szkieletu z miednicą.

Grób nr 11 – płeć i wiek? Lokalizacja: sondaż 7. Opis: jama grobowa o szer. ok. 0,6 i odsłoniętej dług. 1,2 m, po osi NW–SE, wypełniona była warstwą czarnej, piaszczystej próchnicy przemieszanej z żółto-białym żwirem. W jej wnętrzu nie znaleziono szczątków trumny, lecz, na głęb. 1,3 m od obecnego poziomu użytkowego, czytelny wkop, o wymiarach 0,4×0,6 m, wypełniony piaszczystą próchnicą barwy szarżółtej (ryc. 11). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: brak. Uwagi: najprawdopodobniej jest to zasypisko po ekshumowanym pochówku.

Grób nr 12 – płeć i wiek? Lokalizacja: sondaż 7 pod grobem nr 11. Opis: w jamie grobowej, o szer.

ok. 0,75 m i odsłoniętej dług. 1,4 m, wypełnionej warstwą szarej piaszczystej próchnicy przemieszanej z żółto-białym żwirem, widoczne były szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała zarys trapezu, o maksymalnej szer. 0,55 m w części NW na wys. miednicy szkieletu i szer. 0,35 m – w części SE, gdzie znajdowały się kości stóp. Doskonale zachowały się deski ścian oraz wieko trumny. Wieko wykonane było z desek o grubości 2 cm, ścianki trumny miały zachowaną wys. 25 cm, ukośnie opadały w kierunku dna trumny i wykonano je z desek o grubości 2 cm. W trumnie, na głęb. 1,56 m od obecnego poziomu użytkowego, odsłonięto kości szkieletu ułożonego na wznak czaszką w kierunku NW (ryc. 11, 23). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: brak. Uwagi: wydobyto dolną część szkieletu z kośćmi miednicy.

Grób nr 13 – kobieta, *senilis* (max. 60 lat). Lokalizacja: sondaż 8. Opis: w jamie grobowej, o szer. 0,7 i odsłoniętej dług. 0,5 m, wypełnionej warstwą ciemnoszarej piaszczystej próchnicy, wymieszanej z białym piaskiem i drobnymi kamyczkami, widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Przebiegała ona po osi NW–SE i miała zarys prawdopodobnie prostokąta o szer. 0,5 m (ryc. 12). We wnętrzu trumny, na głęb. 1,4 od obecnego poziomu użytkowego, odsłonięto górną część szkieletu położonego na wznak, czaszką w kierunku NW. Wyposażenie: brak. Elementy trumny: uchwyt w formie litery D o wymiarach 9×19 cm. Odlana z żelaza, prosta rączka, owalna w przekroju, o szer. 3,5 cm przechodzi w łukowate ramiona z końcami wygiętymi do góry. Uchwyt był przymocowany do trumny za pomocą płaskich okrągłych tarczek o średn. 6 cm, zaopatrzonych w śruby. Uwagi: wydobyto czaszkę i kręgi szyjne.

Grób nr 14 – płeć i wiek? Lokalizacja: sondaż 8 – 0,3 m na NW od grobu nr 13. Opis: w jamie grobowej, o szer. 0,7 i odsłoniętej dług. 0,3 m, wypełnionej warstwą ciemnoszarej piaszczystej próchnicy wymieszanej z białym piaskiem, widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała szer. 0,4 m (ryc. 12). We wnętrzu trumny, na głęb. 1,38 m od obecnego poziomu użytkowego, znajdował się szkielet ułożony na wznak, czaszką w kierunku NW. Wyposażenie: brak. Elementy trumny: odlana z brązu ozdoba z wieka o wys. 7 i szer. max. 3,7 cm, bogato rozbudowana i dekorowana stylizowanym filigranem. Oszadzoną ją na śrubie o dług. 6,5 cm (ryc. 12:b). Dwa uchwyty trumny, w formie zbliżonej do prostokąta o wymiarach 7,5×11,5 cm, z prostymi rączkami,

o szer. 1,6 cm, owalnymi w przekroju, przechodzącymi w prostopadle ustawione, proste ramiona, z końcami wygiętymi do góry. Wykonano je z pręta żelaznego o średn. 0,7 cm, z okładziną rączki z blachy żelaznej (ryc. 12:a). Trzy gwoździe o dług. 4; 5,5 i 6 cm, wykonane z drutu o średn. 0,4 cm. Uwagi: wydobyto kości stóp szkieletu.

Grób nr 15 – płeć?, *juvenis*. Lokalizacja: sondaż 8 pod grobem nr 13. Opis: w jamie grobowej, o szer. 0,9 i odsłoniętej dług. 0,7 m, wypełnionej warstwą ciemnoszarej piaszczystej próchnicy, przemieszanej z białym piaskiem, widoczne były szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała szer. 0,7 m (ryc. 12). Wieko wykonane było z desek o grubości 2 cm, ścianki trumny miały zachowaną wys. 25 cm, ukośnie opadały w kierunku dna trumny i wykonano je z desek o grubości 2 cm. We wnętrzu trumny, na głęb. 1,75 m od obecnego poziomu użytkowego, znajdował się szkielet ułożony na wznak, czaszką w kierunku NW. Wyposażenie: brak. Elementy trumny: brak. Uwagi: wydobyto czaszkę i obojczyki.

Grób nr 16 – mężczyzna, *maturus/senilis* (50–60 lat). Lokalizacja: sondaż 12. Opis: w jamie grobowej, o szer. 0,75 i odsłoniętej dług. 0,95 m, wypełnionej warstwą ciemnoszarej piaszczystej próchnicy, widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała szer. 0,5 m. W jej wnętrzu, na głęb. 1,15 m od obecnego poziomu użytkowego, znajdował się szkielet położony na wznak, czaszką w kierunku SE i rękoma złożonymi na miednicy (ryc. 13, 24). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: brak. Uwagi: wydobyto górną część szkieletu wraz z miednicą.

Grób nr 17 – mężczyzna, *maturus/senilis* (50–60 lat). Lokalizacja: sondaż 12 – 0,25 m na E od grobu nr 16. Opis: w jamie grobowej, o szer. 0,7 i odsłoniętej dług. 1,25 m wypełnionej ciemnoszarą piaszczystą próchnicą, widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała zachowaną szer. 0,4 m. W trumnie, na głęb. 1,45 m od obecnego poziomu użytkowego, znajdował się szkielet, ułożony na wznak, czaszką w kierunku NW (ryc. 13) i z wyprostowanymi wzdłuż ciała rękoma. Wyposażenie: brak. Elementy trumny: brak. Uwagi: wydobyto górną część szkieletu.

Grób nr 18 – kobieta, *adultus/maturus* (30–35 lat). Lokalizacja: sondaż 12, pod grobem nr 16. Opis: w jamie grobowej, o szer. 0,75 i odsłoniętej dług. 0,9 m, wypełnionej białym żwirem przemieszanym z szarą piaszczystą próchnicą, widoczne były roz-

łożone szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała zarys trapezu o maksymalnej szer. 0,55 m w części NW. Jej ścianki miały zachowaną wys. 15 cm i ukośnie opadały w kierunku dna trumny. W trumnie, na głęb. 1,7 m od obecnego poziomu, odsłonięto kości szkieletu ułożonego na wznak, czaszką w kierunku NW (ryc. 13). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: brak. Uwagi: wydobyto górną część szkieletu.

Grób nr 19 – mężczyzna, *maturus/senilis* (50–60 lat). Lokalizacja: sondaż 13. Opis: w jamie grobowej, o szer. 0,6 i odsłoniętej dług. 1,3 m, wypełnionej białym i ciemnożółtym piaskiem, przemieszanym ze żwirem i drobnymi, widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała zarys trapezu o maksymalnej szer. 0,55 w części N oraz 0,4 m w części S. W trumnie, na głęb. 1,55 m od obecnego poziomu użytkowego, odsłonięto kości szkieletu ułożonego na wznak czaszką w kierunku NW, z rękoma złożonymi na miednicy. Wśród kości paliczek odkryto krzyżyk porcelanowy, który pierwotnie włożony był w złożone dłonie zmarłego (ryc. 14, 25). Wyposażenie: krzyżyk porcelanowy o dług. 13,8 cm i szer. 8,5 cm, z końcami ramion cebulowato zakończonymi, ze śladami pozłacania. Na krzyżyku znajduje się figurka ukrzyżowanego Chrystusa o wys. 4,7 cm (ryc. 14:a). Elementy trumny: brak. Uwagi: wydobyto cały szkielet, bez kości stóp.

Grób nr 20 – kobieta, *maturus*. Lokalizacja: wykop I/04. Opis: w północnym profilu wykopu widoczny był zarys jamy grobowej, wypełnionej jasnoszarą próchnicą przemieszaną z żółtym piaskiem. Grób najprawdopodobniej wykopano wzdłuż osi NW–SE. Wtórnie zlokalizowane fragmenty kości odsłonięto na głęb. 1,2 m od obecnego poziomu użytkowego (ryc. 15). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: fragment okucia trumny o dług. 5 cm i szer. 3 cm, wykonany z blachy żelaznej o grub. 1 mm. Dwa gwoździe o dług. 6,5 cm i 8 cm, wykonane z drutu o średn. 0,4 cm. Uwagi: wydobyto czaszkę i pojedyncze kości, które zostały przemieszczone podczas prowadzonych prac ziemnych.

Grób nr 21 – płeć?, młodociany. Lokalizacja: wykop I/04. Opis: w południowym profilu wykopu widoczny był zarys jamy grobowej, wypełnionej jasnoszarą próchnicą przemieszaną z żółtym piaskiem, rozłożone szczątki drewnianej trumny i kości. Jamę wykopano wzdłuż osi NW–SE. Wtórnie odsłonięte fragmenty kości zalegały na głęb. 1,15 m od obecnego poziomu gruntu, (ryc. 15). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: brak. Uwagi: wydobyto fragmenty

ości i czaszki, które zostały przemieszczone podczas prowadzonych prac ziemnych.

Grób nr 22 – mężczyzna, *adultus*. Lokalizacja: wykop I/04. Opis: w jamie grobowej o szer. 0,6 i odsłoniętej dług. 1,2 m wypełnionej szarą, przepiaszczoną próchnicą widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała zarys prawdopodobnie prostokąta o szer. 0,5 m. W trumnie, na głęb. 1,25 m od obecnego poziomu użytkowego, odsłonięto kości szkieletu ułożonego na wznak, czaszką w kierunku NW i z prawą ręką wyprostowaną, a lewą złożoną na miednicy. Przy prawej kości udowej, na wys. kolana ułożony był grzebień (ryc. 15). Wyposażenie: grzebień o dług. 18,4 cm i szer. 2,6–3,8 cm, wykonany z surowca nieorganicznego. Na jednym z boków, powyżej zębów napis: GARANTIE (ryc. 15:a). Elementy trumny: cztery gwoździe o dług. 5; 6,5; 7,8; 8 cm, wykonane z drutu o średn. 0,4 cm. Fragment okucia trumny, o wymiarach 3×4 cm, wykonany z blachy żelaznej. Uwagi: wydobyto dolną część szkieletu, bez kości podudzia i stóp.

Grób nr 23 – kobieta, *maturus*. Lokalizacja: wykop I/04, pod grobem nr 22. Opis: w jamie grobowej, o odsłoniętej dług. 0,45 m, widoczne były szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE, jej zachowana część miała zarys trapezu o maksymalnej szer. ok. 0,35 w części N i 0,28 m w części S oraz uchwyconej dług. 0,5 m. Ścianki miały zachowaną wys. 25 cm i ukośnie opadały w kierunku dna trumny, wykonano je z desek o grubości 2 cm. W trumnie, na głęb. 1,35 m od obecnego poziomu użytkowego, odsłonięto kości szkieletu ułożonego na wznak czaszką w kierunku NW (ryc. 15). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: trzy gwoździe o dług. 6; 7,5; 8,7 cm, w przekroju czworokątne o wymiarach 0,4×0,4 cm. Uwagi: wydobyto dolną część szkieletu, bez kości podudzia i stóp. Trumna częściowo zniszczona przez grób nr 22. W jamie grobowej znaleziono ponadto kości należące do innego osobnika.

Grób nr 24 – mężczyzna, *maturus*. Lokalizacja: wykop I/04. Opis: w północnym profilu wykopu widoczny był zarys jamy grobowej, o szer. 0,3 m, wypełnionej szarą, przepiaszczoną próchnicą przemieszaną z jasnożółtym piaskiem. Grób wykopano wzdłuż osi NW–SE. Na głęb. 1 m od obecnego poziomu użytkowego, odsłonięto fragment szkieletu, ułożonego na wznak, czaszką w kierunku NW (ryc. 16). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: uchwyt trumny w formie półkola o wymiarach 12,5×24,3 cm, z łukowatą rączką o szer. 4 cm,

owalną w przekroju, płynnie przechodzącą w ramioną z końcami wygiętymi do góry i na zewnątrz. Wykonano go z pręta żelaznego o średn. 1 cm, z okładziną z blachy żelaznej (ryc. 16:a). Uwagi: wydobyto fragment czaszki.

Grób nr 25 – kobieta, *senilis*. Lokalizacja: wykop I/04. Opis: w jamie grobowej, o szer. 0,83 i odsłoniętej dług. 0,55 m, wypełnionej jasnoszarą przepiaszczoną próchnicą, widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała zarys prawdopodobnie prostokąta o szer. 0,5 m. W trumnie, na głęb. 1,2 m od obecnego poziomu użytkowego, odsłonięto kości szkieletu, ułożonego na wznak, czaszką w kierunku NW (ryc. 16). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: brak. Uwagi: wydobyto górną część szkieletu.

Grób nr 26 – płeć?, dorosły. Lokalizacja: wykop I/04. Opis: w słabo czytelnej jamie grobowej, wypełnionej jasnoszarą przepiaszczoną próchnicą, szczątki drewnianej trumny nie zachowały się. W grobie, wykopanym wzdłuż osi NE–SW, na głęb. 1,25 m od obecnego poziomu użytkowego, odsłonięto kości szkieletu ułożonego na wznak. (ryc. 17). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: brak. Uwagi: wydobyto fragmenty kości udowych.

Grób nr 27 – płeć?, *maturus/senilis*. Lokalizacja: wykop I/04. Opis: w jamie grobowej, o szer. ok. 0,6 i odsłoniętej dług. 0,45 m, wypełnionej jasnoszarą, przepiaszczoną próchnicą przemieszaną z żółtym piaskiem, widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała zarys prawdopodobnie prostokąta o szer. 0,5 m. W trumnie, na głęb. 1,23 m od obecnego poziomu gruntu, odsłonięto kości szkieletu, ułożonego na wznak czaszką w kierunku NW (ryc. 17). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: odlana z brązu ozdoba wieka o wymiarach 3,3×5,5 cm, w formie pięciu pączków kwiatu wyrastających z jednej łodygi (ryc. 17:a). Osadzono ją na żelaznej śrubie o dług. 5,7 cm. Uwagi: wydobyto fragmenty czaszki i krąg szyjny.

Grób nr 28 nieeksploatowany – płeć?, dorosły. Lokalizacja: wykop I/04. Opis: w północnym profilu wykopu widoczny był zarys jamy grobowej, o szer. 0,6 m, wypełnionej jasnoszarą próchnicą, w obrębie czytelne były rozłożone szczątki drewnianej trumny, która zalegała wzdłuż osi NW–SE. Wtórnie zlokalizowane fragmenty kości odsłonięto na głęb. 1,15 m od obecnego poziomu gruntu (ryc. 17). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: odlany z połączanego mosiądzu fragment okucia uchwytu, w formie półkola z końcami odgiętymi na zewnątrz

i łukowatą rączką o szer. 3 cm, soczewkowatą w przekroju, płynnie przechodzącą w ramiona. Okucie ma zdobienia w formie stylizowanych liści dębu i żółędzi (ryc. 17:b). Uwagi: wydobyto fragmenty kości, które zostały przemieszczone podczas prowadzonych prac ziemnych.

Grób nr 29 – płeć?, *adultus*. Lokalizacja: wykop I/04. Opis: w jamie grobowej, o szer. 0,8 i odsłoniętej długości 0,52 m, wypełnionej jasnoszarą przepiaszczoną próchnicą widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała zarys prawdopodobnie prostokąta o szer. 0,6 m. W trumnie, na głęb. 1,2 m od obecnego poziomu użytkowego, odsłonięto kości szkieletu, ułożonego na wznak, czaszką w kierunku NW (ryc. 18). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: Odlana z żelaza, para uchwytów, w formie zbliżonej do prostokąta, o wymiarach 10×27,5 cm. Ich soczewkowate rączki, w przekroju spłaszczone, o szer. 4 cm, przechodziły prostopadle w łukowato rozchylone na zewnątrz ramiona z końcami wygiętymi do góry. Do obydwu końców ramion przymocowane zostały tarczki o wymiarach 5,6×5,7 cm, w zarysie zbliżone do kwadratu z zaokrąglonymi narożnikami. Uchwyt oraz tarczki zdobione są stylizowanymi motywami roślinnymi (ryc. 18:a). Uwagi: wydobyto dolną część szkieletu poniżej kości miednicy.

Grób nr 30 – mężczyzna, *adultus/maturus*. Lokalizacja: wykop I/04. Opis: w jamie grobowej, o szer. 0,7 i odsłoniętej długości 0,5 m, wypełnionej jasnoszarą przepiaszczoną próchnicą, widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała zarys prawdopodobnie prostokąta o szer. 0,5 m. W trumnie, na głęb. 1,15 m od obecnego poziomu użytkowego, odsłonięto kości szkieletu, zalegające bez zachowanego układu anatomicznego (ryc. 18). Wyposażenie: brak.

Elementy trumny: odlany z żelaza uchwyt trumny, w formie zbliżonej do prostokąta o wymiarach 10,5×19 cm, z prostą rączką, o szer. 3,5 cm, trapezowatą w przekroju, przechodzącą w prostopadle ustawione, proste ramiona z końcami wygiętymi na zewnątrz i do góry. Do obydwu końców ramion przymocowane zostały tarczki o średn. 5,5 i grubości 0,8 cm, z trzpieniami do mocowania uchwytu o długości 2 cm (ryc. 18:a). Trzy gwoździe o długości 4,5; 5,5 i 7 cm, wykonane z drutu o średn. 0,4 cm. Uwagi: wydobyto liczne kości szkieletu.

Grób nr 31 – mężczyzna, *maturus*. Lokalizacja: wykop I/04, pod grobem nr 30. Opis: w jamie grobowej, o szer. 0,9 i odsłoniętej długości 0,55 m, wypełnionej jasnoszarą przepiaszczoną próchnicą przemieszczaną z piaskiem, widoczne były rozłożone szczątki drewnianej trumny. Zalegała ona wzdłuż osi NW–SE i miała zarys trapezu o szer. 0,52 m w części N i 0,43 m w części S. W trumnie, na głęb. 1,35 m od obecnego poziomu użytkowego, odsłonięto kości szkieletu, ułożonego na wznak, czaszką w kierunku NW, którego ręce były złożone na miednicy (ryc. 18). Wyposażenie: brak. Elementy trumny: fragment okucia trumny o długości 6 cm i szer. 1,5 m, wykonany z blachy żelaznej. Cztery gwoździe o długości 4,5–5,5 cm, czworokątne w przekroju o wymiarach 0,3×0,3 i 0,4×0,4 cm. Uwagi: wydobyto środkową część szkieletu.

Znaleziska luźne

Wykop I/04. Opis: ozdoba wieka w formie liścia o wys. 6,5 cm, szer. 4 cm i grub. 0,5 cm, przymocowanego do tarczki o średn. 5 cm i grubości 0,7 cm (ryc. 19:a). Odlana z żelaza nóżka trumny, o wys. 6,5 cm; ma zdobienie w formie stylizowanej skorupy żółwia. Była przykręcana do dna za pomocą trzech śrub (ryc. 19:b).

Tabela 1. Wrocław, al. Jana III Sobieskiego. Zestawienie grobów

Sondaż/ Wykop	Nr grobu	Poziom pochówku	Głębokość	Forma trumny	Orientacja		Płeć	Wiek	Układ rąk	Wypożenie grobu	Elementy trumny	Uwagi
					Trumna	Czaszka						
1	skupisko kości 1	–	0,8 m	–	–	–	K+?+?	<i>adultus</i> / <i>maturus</i> +?+?	–	–	1 ozdoba wieka,	sześciu 3 osób; lokalizacja wtórna
1	1	starszy	1,25 m	trapez	NE-SW	SW	K	<i>infans</i> II 7–14 lat	–	5 uchwyty 2 złote koleczyki, 19 koralików naszyjnika	2 gwoździe	czaszka pomiędzy zębrami szkieletu, płeć wg wypożenia
2	2	młodszy	1 m	prostokąt	NW-SE	NW	K?	–	–	–	1 ozdoba wieka, 1 uchwyt	
2	3	starszy	1,17 m	?	NW-SE	?	–	–	–	–	1 gwoździe	zniszczony przez grób nr 4
3	4	młodszy	0,95 m	prostokąt	NW-SE	NW	–	<i>maturus</i> 50–55 lat	L – założona na miednicy; P – wyprostowana	–	1 ozdoba wieka, 1 krzyż z wieka, 2 uchwyty, 2 gwoździe	3 złote pomy
3	5	starszy	1,25 m	trapez	NW-SE	NW	–	<i>senilis</i> ok. 60 lat	złożone na miednicy	okulary, zapięcie koleczyka	1 ozdoba wieka, 1 gwoździe	
4	6	młodszy	0,9 m	prostokąt	NW-SE	NW	K	–	złożone na miednicy	dzwoneczek z brązu; okulary	1 krzyż z wieka, 1 uchwyt, 4 gwoździe	
4	7	starszy	1,4 m	trapez	NW-SE	NW	–	<i>adultus</i> 30–35 lat	złożone na miednicy	–	3 gwoździe	czaszka pomiędzy kości miednicy
5	skupisko kości 2	–	1 m	–	–	–	?	?	–	–	–	1 osoba, lokalizacja wtórna
5	8	młodszy	1,2 m	prostokąt	NW-SE	NW	M	<i>maturus</i> 50–55 lat	złożone na miednicy	–	2 ozdoby wieka, 2 uchwyty, 3 gwoździe	2 złote koronki
6	9	młodszy	1,14 m	prostokąt	NW-SE	NW	–	–	–	–	1 uchwyt, 2 gwoździe	
6	10	starszy	1,28 m	trapez	NW-SE	NW	–	–	–	–	2 gwoździe	
7	11	młodszy	1,3 m	?	NW-SE	?	–	–	–	–	2 gwoździe	brak trumny – ekshumowany?
7	12	starszy	1,56 m	trapez	NW-SE	NW	–	–	–	–	–	
8	13	młodszy	1,4 m	prostokąt	NW-SE	NW	K	<i>senilis</i> maks. 60 lat	–	–	1 uchwyt	

8	14	młodszy	1,38 m	prostokąt	NW-SE	NW	-	-	-	1 ozdoba wieka, 2 uchwyty, 3 gwoździe	
8	15	starszy	1,75 m	trapez	NW-SE	NW	-	-	-	-	
12	16	młodszy	1,25 m	prostokąt	NW-SE	SE	M	złożone na miednicy	-	-	
12	17	młodszy	1,45 m	prostokąt	NW-SE	NW	M	wyprostowane	-	-	
12	18	starszy	1,7 m	trapez	NW-SE	NW	K	-	-	-	
13	19	starszy	1,55 m	trapez	NW-SE	NW	M	złożone na miednicy	krzyż porcelanowy	-	
1/04	20	młodszy	1,2 m	?	NW-SE?	?	K	-	-	fragn. okucia, 2 gwoździe	kości przemieszczone w trakcie badań
1/04	21	młodszy	1,15 m	?	NW-SE?	?	?	-	-	-	kości przemieszczone w trakcie badań
1/04	22	młodszy	1,25 m	prostokąt	NW-SE	NW	M	L – założona na miednicy; P – wyprostowana na miednicy	grzebień z tworzywa sztucznego	fragn. okucia 4 gwoździe	
1/04	23	starszy	1,35 m	trapez?	NW-SE	NW	K	złożone na miednicy	-	3 gwoździe	
1/04	24	młodszy	1 m	?	NW-SE	NW	M	-	-	1 uchwyt	
1/04	25	młodszy	1,2 m	prostokąt	NW-SE	NW	K	-	-	-	
1/04	26	młodszy	1,25 m	?	NE-SW	?	?	-	-	-	
1/04	27	młodszy	1,23 m	prostokąt?	NW-SE	NW	?	-	-	1 ozdoba wieka, 3 gwoździe	
1/04	28	młodszy	1,15 m	?	NW-SE	?	?	-	-	fragn. okucia uchwyty	
1/04	29	młodszy	1,2 m	prostokąt	NW-SE	NW	?	-	-	2 uchwyty	
1/04	30	młodszy	1,15 m	?	NW-SE	?	M	-	-	1 uchwyt, 3 gwoździe	
1/04	31	starszy	1,35 m	trapez	NW-SE	NW	M	złożone na miednicy	-	fragn. okucia, 4 gwoździe	
1/04	luźne	?	?	-	-	-	-	-	-	ozdoba wieka, nóżka trumny	z wykopu z terenu cmentarza

ARCHIWALIA

Plan Wrocławia, (wyd.) Städtische Vermessungsamt; część II
z r. 1931; skala 1:5000, Zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej we
Wrocławiu, sygn. 7165-III.C.

LITERATURA

- Antkowiak Z.
1973 *Stare i nowe osiedla Wrocławia*, Wrocław.
- Bresch J., Buśko C.
1998 *Kościół św. Krzysztofa w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w 1997 roku*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 40, s. 401–419.
- Burak M.
2001 *Ratownicze badania archeologiczno-antropologiczne przeprowadzone przy al. Wiśniowej 83/85 we Wrocławiu, w 2001 r. Cmentarz garnizonowy w świetle źródeł archiwalnych*, mps w Archiwum Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu (dalej: ADWKZ).
- Bykowski K., Krukiewicz B., Paternoga M., Rutka H.
2004 *Ratownicze badania archeologiczne związane z budową ekranów akustycznych wzdłuż al. Jana III Sobieskiego we Wrocławiu*, mps w ADWKZ.
- Burak M., Okólska H.
2007 *Cmentarze dawnego Wrocławia*, Wrocław.
- Kizik E.
2001 *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów: uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku*, Gdańsk.
- Konczewski P., Ciasnocha T., Ciara G.
2001 *Ratownicze badania archeologiczne – antropologiczne przeprowadzone przy al. Wiśniowej 83/85 we Wrocławiu, w 2001 r.*, mps w ADWKZ.
- Matwijowski K.
1969 *Uroczystości, obchody i widowiska w barokowym Wrocławiu*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Wiśniewski A., Pankiewicz A., Szczurowski J.
2005 *Sprawozdanie z nadzoru i ratowniczych badań archeologicznych związanych z budową linii OTK na odcinku ul. Bierutowska – pl. 1 Maja we Wrocławiu*, mps w ADWKZ.
- Żurek A.
2000 hasło: *Psie Pole*, [w:] *Encyklopedia Wrocławia*, Wrocław, s. 68

mgr Barbara Krukiewicz
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Archeologii
ul. Szewska 48, 50-139 Wrocław
e-mail: barbara.krukiewicz@archeo.uni.wroc.pl

dr Aleksandra Pankiewicz, Wrocław
e-mail: ohlap@poczta.onet.pl

mgr Marcin Paternoga, Wrocław
e-mail: brunerrr@poczta.onet.pl